

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg

---

Keizer Valentinianus op forten-inspectie te Heerlen - Coriovallum tussen 25 - 29 september 368

Vanuit zijn residentie Trier, waar hij, komende van Amiens, sinds 368 zich met zijn hofhouding had geïnstalleerd om de wintermaanden door te brengen, leidde keizer Valentinianus (364—375) met grote energie de versterking van de Rijn-bewaking: de custodia Rheni¹).

Hierbij volgde hij dezelfde tactiek als zijn voorganger Juliaan de Apostaat (355—363). De inspectietochten kregen een ander karakter; zij bleven niet beperkt tot de Rijnstrook zoals voorheen. Het achterland werd nu ook in het verdedigingssysteem opgenomen. Keulen en Tongeren betekenden in dit verband twee belangrijke steunpunten in Germania Secunda²). Keizer Juliaan doorreisde herhaaldelijk onze streek³).

Deze landinwaartse verdedigingstactiek noodzaakte tot heropbouw of tot nieuwbouw van forten en uitkijkposten, waarvan keizer Valentinianus de grote promotor is geweest⁴).

Bovendien heeft hij vele burgerlijke nederzettingen of vici omgebouwd tot woonplaatsen met een versterkte kern⁵).

Over één van dit soort militaire dienstreizen is een korte studie verschenen van de hand van prof. B. H. Stolte in het tijdschrift Numaga⁶). De schrijver bespreekt de route, die Valentinianus in het jaar 368 door onze streken genomen heeft en poogt de gevolgde weg van Nijmegen via het binnenland naar Keulen nader te lokaliseren.

Zijn betoog samenvattend, beoog ik de ligging van het castellum Coriovallum functioneel in te passen in 's keizers reïsschema. Dr B. H. Stolte deelt mede, dat „uit twee wetten van dezelfde keizer (= Valentinianus I) blijkt, dat hij op 24 september in Mediolanum was en op 30 september in Keulen. Dit Mediolanum kan niet te ver van Keulen afliggen en moet dan wel het Mediolanum zijn aan de weg van Xanten naar Heerlen en van daar naar Keulen in het Itinerarium Antonini (375—376): Colonia Traiana VIII Mediolana VIII Sablonibus X Mederiacum VIII Teudu-

rum VII Coriovallum XII Juliaco VIII Tiberiacum X Colonia Agrippina. Dit Mediolanum moet in de buurt van Geldern hebben gelegen" 7).

Twee data en twee plaatsen op de route staan historisch vast: 24 september is de keizer te Mediolanum en 30 september is hij in Keulen. Dat de reis van krijgskundige aard was, wordt door vorenvermelde auteur nader toegelicht. We mogen veilig ervan uit gaan, dat het achterland op zijn militaire kwaliteiten getoetst werd.

Mediolanum moet het romeins poststation zijn geweest in de buurt van Geldern 8). Men kan nu theoretisch gesproken gissen, welke weg de keizer genomen heeft vanaf deze plaats om vijf dagen later in Keulen aan te komen. Vele om- of zijwegen laten deze korte tijdsduur niet toe, te meer, omdat men mag aannemen, dat hij vanuit bepaalde versterkte plaatsen de onmiddellijke omgeving ging verkennen 9).

Deze „oponthoud-methode” laat te veel ruimte voor kansberekeningen dan dat men door middel van afpassing van het gemiddeld aantal afgelegde leugae per dag de aankomst van de keizer te Heerlen exact zou kunnen vaststellen. De afstand van Mediolanum tot Coriovallum is ongeveer 70 km; die van Coriovallum tot Keulen eveneens ongeveer 70 km.

Ik zou evenwel het vraagpunt, of de keizer inderdaad Heerlen in zijn inspectieprogram had opgenomen, van een geheel andere kant willen benaderen. Wij moeten ons hier de vraag stellen, of de situatie in Heerlen toen van die aard was, dat 's keizers bezoek aan Coriovallum wel in de rede lag. En dan meen ik hierop positief te kunnen antwoorden. Heerlen was in de 4e eeuw opgenomen in het landinwaarts opgebouwde fortent-

stelsel, dat prof. H. von Petrikovits in zijn hierbij afgedrukt kaartje illustreert. In de 4e eeuw was een opbloei van opmerkelijke grootte in Heerlen waar te nemen, hetgeen door W. Glasbergen in zijn studie over de terra sigillata uit de thermenopgraving wordt geconstateerd. Ook het vrij aanzienlijk numismatisch materiaal uit diezelfde tijd biedt plaatselijk aanknopingspunten ¹⁰).

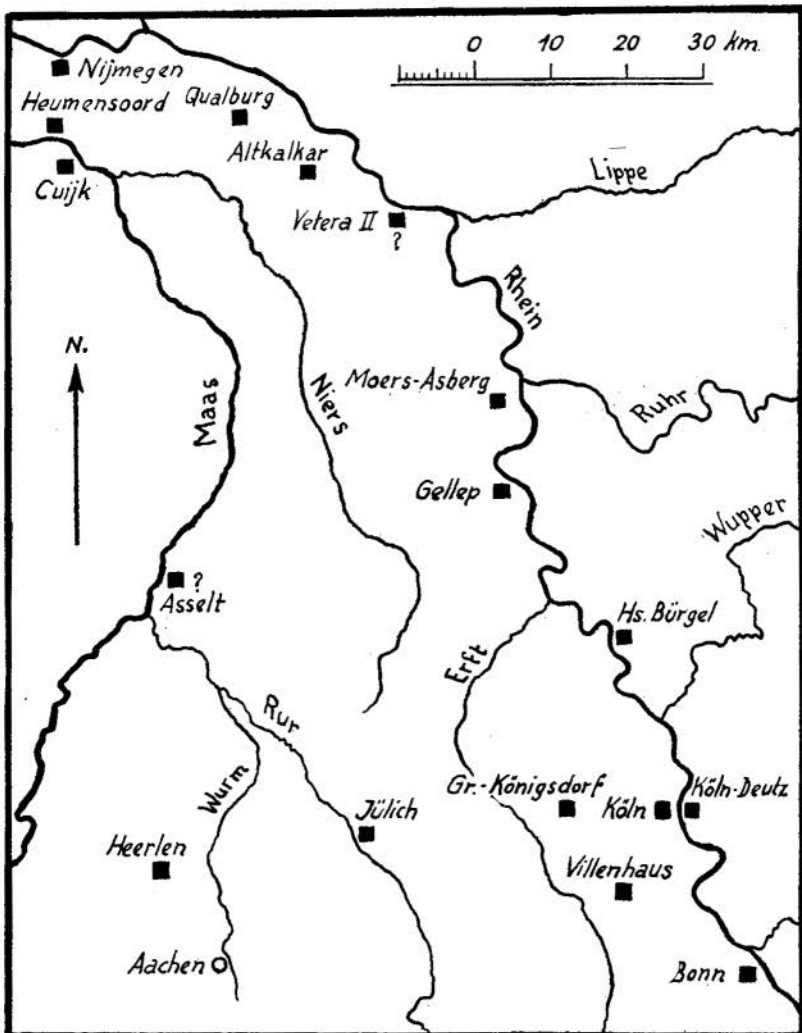
En hetgeen prof. J. E. Bogaers over Heerlen in de 4e eeuw stelt, past in de gewijzigde militaire taktiek zoals in het begin van dit artikel werd gezegd: een landinwaarts gericht verdedigingsstelsel en tot forten omgebouwde vici. Uit „Militaire en burgerlijke nederzettingen in romeins Nederland” ¹¹) citeer ik prof. Bogaers als volgt: „De vicus Heerlen heeft tot in de 3e eeuw een functie vervuld o.a. als centraal punt van vele op het platteland in de omtrek gelegen villae. In de loop van de 3e eeuw is de bewoning te Heerlen sterk achteruitgegaan. Het zwaartepunt van Coriovallum is toen komen te liggen in een militaire nederzetting, waarvan de juiste aard tot nu toe niet bekend is. In ieder geval zijn in de 4e eeuw de thermen met een deel van de vicus, o.a. een kruispunt van wegen, bij het territorium van de vesting getrokken en door een gracht omgeven. In hoeverre de thermen in de laat-Romeinse tijd nog als badgebouw dienst hebben gedaan, is niet duidelijk.

In de late 3e eeuw en in de 4e eeuw hebben verschillende Romeinse keizers met min of meer succes pogingen ondernomen om het Rijk te herstellen, dat vanaf midden 3e eeuw door onrust wordt geteisterd vanwege de invallen en het steeds groeiende gevaar van de kant van de Germaanse stammen. In die tijd is de Rijn zeker de officiële grens van het Romeinse rijk gebleven. Daarnaast echter was de verdediging niet meer alleen of in hoofdzaak op de voormalige „Limes” gericht, maar ook op het achterland.

Van de militaire situatie in Nederland in de laat-Romeinse tijd is in archeologisch opzicht nog maar zeer weinig bekend. Naast Nijmegen zijn te Heerlen eveneens sporen van een laat-Romeinse vesting gevonden. Het gaat hier om twee parallel lopende spitsgrachten, waarvan de zuidelijke aanvankelijk de noordgrens van het militaire terrein heeft gevormd; de eigenlijke vesting heeft ten zuiden daarvan op een hoogte gelegen. In een latere periode is het militaire territorium naar het noorden uitgebreid met een stuk grond waarop een deel van de vicus Heerlen met o.a. de overblijfselen van een Romeins badgebouw (thermen) is gevonden. De noordgrens van het militaire gebied werd daarna gevormd door de meest noordelijke gracht”.

Bogaers illustreert zijn zienswijze met een situatiekaartje van Heerlens romeins centrum, waarop men duidelijk de noord-zuid-as (Xanten-Aken-Trier) opgenomen ziet *binnen* het nu versterkte en omgrachte castellumterrein.

Tijdens de opgravingscampagne van 1952 in Heerlens centrum onder verantwoordelijkheid van prof. J. E. Bogaers hebben de oudheidkundige bodenvondsten de moeilijke positie van onze burgerlijke nederzetting gedurende de 2e helft van de 4e eeuw opnieuw bevestigd. Een van de grote gebouwen, die langs de romeinse straatweg, richting Xanten-Aken,

SPÄTRÖMISCHE BEFESTIGUNGSANLAGEN.

(LIT: H. VON PETRIKOVITS:
 DAS RÖMISCHE RHEINLAND. ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN SEIT 1945.
 KÖLN UND OPLADEN, 1960.)

werd gevonden, is in de 3e eeuw blijkbaar verwoest. Maar een kelder van dit gebouw bleef daarna in gebruik en is in het 4e kwartaal van de 4e eeuw vol gestort met aardewerk en dakpannen. Tussen deze scherven deed men een nog zeldzamer vondst van een munt met de beeltenis van keizer Valens, die anno 378 stierf ¹²⁾).

Van keizer Valentinianus I bezit de romeinse afdeling van Heerlens' gemeentelijk oudheidkundig museum vijf stuks, die binnen het castellum-oppevlak gevonden zijn ¹³⁾).

Conclusie:

1. Met de zekerheid van $2 \times 2 = 4$ kan, bij gemis aan nóg exactere bronnen dan die van de data en plaatsaanduidingen van Mediolanum en van Colonia Agrippina, uiteraard niet gesteld worden, dat de onderwerpelijke keizerlijke inspectiereis Heerlen passeerde. Gelet evenwel op de korte tijdsduur van 5 dagen, die er lag tussen de afstand van Mediolanum naar Keulen en de ligging van Mediolanum aan de hoofdweg naar Coriovallum, waar de hoofdroute naar Keulen begon, mag men op grond van dit toen in gebruik zijnde wegennet redelijkerwijs aannemen, dat de keizer inderdaad deze route genomen heeft.

2. De critieke politieke situatie veronderstelt, dat het voor de hand heeft gelegen, dat keizer Valentinianus zich ter plaatse op de hoogte is komen stellen van de militaire paraatheid van Heerlens' castellum, dat bovendien een vitaal knooppunt van wegen onder contrôle behoorde te houden.

L. van Hommerich

1) J. STEINHAUSEN: Das Trierer Land unter der römischen Herrschaft;
in: Geschichte des Trierer Landes, I.
Schriftenreihe zur Trierischen Landesgeschichte und
Volkskunde, Bd. 10;
Trier 1964, 182.

E. EWIG: Trier im Merovingerreich.
Civitas, Stadt, Bistum.
Die Trierer Stadt in der spätrömischen Zeit;
in: Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer
Landes und seiner Nachbargebiete, 21 (1952);
Trier 1952, 19—27.

2) O. DOPPELFELD: Köln und die alte Tongerer;
in: Atuatuca Tungrorum.
Ein geschichtlicher Ueberblick in Funden und
Bildern.
Ausstellung Köln 15 Juni — 5 Juli 1966.

- 3) In het najaar van 357 trok hij vanuit Keulen, dat hij in het jaar tevoren op de Franken heroverd had, over Jülich en Coriovallum—Heerlen in de richting van de Maas naar Parijs.
358: Juliaan ontving te Tongeren een frankische deputatie: zie:
O. DOPPELFELD: o.c..
- J. J. HATT: Histoire de la Gaule-romaine.
(120 avant J.C. — 451 après J.C.).
Colonisation ou Colonialisme?;
Paris 1959, 305.
- 4) J. J. HATT: o.c., 323.
- 5) R. FORBER: L'Alsace romaine;
in: Etudes d'archéologie et d'histoire;
Paris 1935, 83—85.
- 6) B. H. STOLTE: Driemaal Noviomagus;
in: Numaga.
Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving, XIII (1966), 4;
Nijmegen, 1966, 233—235.
- 7) B. H. STOLTE: o.c., 233—234.
- 8) H. HARDENBERG: De romeinse tijd;
in: Limburgs verleden, I.
Geschiedenis van nederlands Limburg tot 1815;
Maastricht 1960, 126—127.
- 9) B. H. STOLTE: o.c., 235.
- 10) W. GLASBERGEN: Terra sigillata uit de thermenopgraving te Heerlen—Coriovallum.
Overdruk uit: Miscellanea philologica historica et archaeologica in honorem Huberti van de Weerd;
in: L'Antiquité Classique, XVII (1948);
Brussel 1948, 239.
- 11) J. E. BOGAERS: Militaire en burgerlijke nederzettingen in Romeins Nederland;
Nederland nummer van Antiquity and Survival, Vol. II,
nr 5—6;
's-Gravenhage 1959, 148—151; 159.
- 12) Persbericht Limburgs Dagblad van 5 september 1952.
- 13) a) *Munt*.
Inv.nr. 4501.
Valentinianus I, 364—367.
Centenionalis.
V.Z.: kop van de keizer naar rechts gewend;
randschrift: DN VALENTINIANVS P F AVG
K.Z.: randschrift: GLORIA ROMANORVM LVG (M) S
Geslagen te Lugdunum.
Vindpl.: Heerlen, thermenterrein.
Literatuur: RIC 10(a), Xb.
Oud nummer: coll. thermen nr 224;
Kon. Penningkabinet nr 570.

De gevangentoren van Heerlen

Aantekeningen betreffende herstel en vernieuwing 16e - 19e eeuw

(Vervolg)

Eerst in 1793 is de toren weer aan een uitgebreider herstel toe. Het banksbestuur geeft aan een drietal architecten opdracht om een onderzoek in te stellen naar eventuele gebreken aan het gebouw. Hiervoor worden aangezocht de architect Soiron te Maastricht, de architect en stadsmetselaar van Aken Joseph en Frans Offermans en de heren La Mere en Geuskens, eveneens te Aken³⁴). In de banksvergadering van 12 december 1793 „is door den schouth aen dese vergaderinghe needergeleght missive benefens besteck van W. Geuskens noopens 't repareren van 's Bankstooren". Het schepenbestuur besluit over te gaan tot reparatie en het werk te gunnen aan de laagste inschrijver alsmede tot het doen opstellen van een gedetailleerd bestek³⁵). Hiermee werd belast architect Schils uit Heerlen die hiervoor een vergoeding genoot van 123 gulden „voor het hebben gedaen opneemen van de banksgevangentoren, maken van verscheydene plannen en bestekken alsmede voor leverantie van 131½ voeten weyde planken"³⁶).

Of tengevolge van de komst van de franse legers in deze streken de herstelwerkzaamheden ten uitvoer zijn gebracht, is niet te achterhalen. De rekeningen geven ons in deze geen uitsluitsel. Uit de naar voren gebrachte suggestie tot nieuwbouw van een gevangenhuis te Heerlen in 1834, zou men kunnen afleiden, dat zulks niet is geschied. Deze kwestie wordt aangesneden in een brief van de heer Van de Weyer, buitengewoon Kommissaris van het Distrikt Maastricht te Valkenburg aan de burgemeester van Heerlen van 19 maart 1834.

„Le Gouvernement ayant en l'occasion de savoir que le prison de passage établie dans votre commune est en mauvais état, m'a chargé de lui faire parvenir un devis estimatif des travaux que reclame le bâtiment pour acquerir le degré de solidité, de commodité et surtout de salubrité qui convient à sadestination...."

De Kommissaris stelt voor om 2 deskundigen aan te wijzen, die zo spoedig mogelijk een rapport over de toestand van de toren moeten samenstellen³⁷). Burgemeester Lintjens van Heerlen beantwoordt deze brief reeds een dag daarna als volgt:

„... heb ik de eer UWelEed. te berigten, dat de inwendige vertrekken van het alhier bestaande bewaringshuis in enen zeer goeden, reinen en gezonden staat zich bevinden maar dat het gebouw op zich zelve zeer slecht, bouwvallig en ook voor geene uitwendige herstellingen meer vatbaar is, en vervolgens niets anders overblijft als met ter tijd een nieuw bewaringshuis daar te stellen...."³⁸).

Op 12 april brengen de aangewezen deskundigen het gevraagde rapport uit over hun bevindingen:

„Wij ondergeteekenden Peter Kaspar Wetzels, bouwmeester en Gerard Joseph Louppen, schrijnwerker, beide woonachtig te Heerlen, op verzoek van Heeren Burgemeester der gemeente Heerlen en Leden van de Commissie van het bewaringshuis der gevangenen te Heerlen en door hun vergezeld, hebben wy ons vervoegd in het bewaringshuis der gevangenen alhier, en geconstateerd, dat dit gebouw bestaat in eene op zich zelf staande Toren, waartegens slechts van eene zijde en namelijk van de zuid-zijde een gedeelte van een gemeentehuis is aangebouwd, dat dezen Toren, gebouwd is van ruuwe steenen, dat in de muur naar de west-zijde een gedeelte van de muur is zedert veele jaren losgerukt en uitgevallen en van onder tot boven twee scheuren op de uithoeken van deze zijde heeft, zoodanig dat deze muur van de west-zijde geheel uit allen verband met de ander zijd-muren gerukt is en geene zenk-regte lijn meer heeft; dat in de muur naar de zuid-zijde, waartegen het gedeelte gemeente huis gebouwd is, ook eene scheur is; dat de ander zijd-muuren als na de oost- en noordzijde van buitenwaarts maar slechts weinig defect zijn; maar dat inwendig dit gebouw en wel gelijk-gronds, de steenen van de muuren op verscheiden plaatsen zijn uitgevallen en het welfzel van mergelsteenen aldaar, instorting dreigt, waar door zulks ook niet gebruikt wordt voor gevangenen te plaatzen, overigens is den inwendigen toestand redelijk goed; niet tegenstaande aarselen wij niet te verklaren, dat de muren van dit gebouw niet vatbaar zijn voor herstellingen, maar geheel en al moeten afgebroken worden en op de fondamenteen, welke schijnen goed te zijn, een nieuw gebouw op te trekken na advenant de gemeente localiteit nodig heeft, als wanneer daar over een plan kan gemaakt worden”³⁹⁾.

Uit dit wel zeer interessant rapport lezen we, dat het niet al te best gesteld is met onze toren. Op datum van 15 april werd dit verslag ingezonden aan de heer Van de Weyer te Valkenburg, waarop 22 april reeds een antwoord komt met de volgende inhoud:

„Comme il résulte du proces-verbal du visite qui accompagnait votre lettre du 15 de ce mois que le bâtiment dans lequel est établie la prison de passage est dans un état si défectueux qu'il menaie ruine, je vous prie de faire dresser le plan d'une nouvelle prison et un devis estimatif des frais qui résulteraient de sa construction.

Le devis estimatif devra être dressé sur timbre et vizé par votre conseil une copie et sera faite sur papier libre; l'un et l'autre me seront envoyés monsieur le bourgmestre, avec une délibération du conseil communal indiquant les moyens à l'aide desquels ils proposent de pouvoir aux frais conformément au décret du 12 Juin 1811 qui met les dépenses de l'espèce à la charge des communes.

Vous pourrez faire observer à votre conseil que la députation des Etats se propose de venir au secours de votre commune, s'il est démontré que ses ressources sont insuffisantes”⁴⁰⁾.

Op 2 juni 1834 volgt dan een aanschrijving van districtscommissaris Van de Weyer om haast te maken met de plannen voor de nieuwbouw⁴⁰⁾. De burgemeester deelt op 6 juni mede dat de Heerlense bouwmeester Schils reeds bezig is met het opmaken van een plan voor de opbouw van een nieuw gevangenhuis, waarmee deze in de loop van de volgende week hoopt klaar te komen⁴⁰⁾. Bij deze hoop is het echter gebleven. Op datum van 14 juni 1834 bericht de burgemeester dat Schils verklaard heeft onmogelijk alleen een plan te kunnen opstellen, daar hieraan te veel „zwarigheden” zijn verbonden⁴⁰⁾. De oplossing wordt gevonden

De gevangentoren van Heerlen ± 1920; oostzijde.

met de bereidverklaring van de architect Bovy uit Maastricht om samen met Schils het nieuwe plan te zullen opmaken. Het uitvoerig rapport, hetgeen vooral interessant is voor de gebezigde vaktermen, is onder voetnota ⁴¹⁾ in extenso opgenomen.

Ondanks het feit, dat er sprake is van nieuwbouw, heeft burgemeester Lintjens kans gezien de plannen om te buigen in de vorm van een restauratie. De uiteindelijke beslissing valt in de vergadering van de gemeenteraad van 28 juni 1834:

„De Gemeenteraad van Heerlen,

Gezien de missive van den heer Kommissaris van het district Maastricht, regter Maasoever ddo 22 April j.l., nr 278, houdende verzoek tot het doen opmaken van een plan en eene begroting der kosten tot bouwing van een nieuw gevangenhuis alhier, vermits het thans bestaande zeer bouwvallig is;

Gehoord de voordragt van den Heer Burgemeester deezer gemeente, dat het gebouw van het thans bestaande gevangenhuis nog vatbaar is voor herstellingen, en wel door het uitbreken van den muur naar de west-zijde, en denselven op nieuws wederom op te bouwen en met ijzeren ankers te voorzien, voorts meerdere vertrekken aan te brengen, zoo voor bewaarplaatsen voor mans- en vrouws-personen ieder afzonderlijk, als ook voor meer gevaarlijke gevangenen, en eene kamer voor pistole, zoo als verder te zien is uit het plan met de daarbij gevoegde begrooting der kosten ten bedrage van fr. 2680, 03 centimen, twelcke stukken hij Burgemeester ter tafel nederlegde;

En overwegende, dat het thans bestaande gebouw, dienende tot bewaring van gevangenen, in eigendom toebehoort aan de gemeente Heerlen; dat hetzelfde dient tot bewaring van gevangenen, opgebracht wordende uit de gemeenten, uitmakende de kantons Heerlen en Kerkrade, alsmede tot bewaring van voorbijtrekkende gevangenen, en dat hetzelfde noodzakelijker wijze dient hersteld te worden zoo en gelijk in het plan en de begroting der kosten opgegeven is, maar dat tot bestrijding der kosten niet alleen al de gemeenten van de kantons Heerlen en Kerkrade moeten bijdragen, maar ook de provincie in het algemeen, uit hoofde van de bewaring der voorbijtrekkende gevangenen;

Is van gevoelen:

1. het bijliggend plan tot herstelling van het gebouw van het gevangenhuis alhier, en de inwendige inrichting van hetzelfde goed te keuren, en bij publicke aanbesteding uit te geven;
2. dat de gelden tot betaling van de aanbesteding zullen gedragen worden door al de gemeenten van de kantons Heerlen en Kerkrade na aftrek van den bijdrag, welke de provincie zal doen⁴²⁾.

In de gemeenterekening van 1835 is een post opgenomen van 1400 franken zijnde subsidie ontvangen van de provincie als bijdrage in de kosten van de herbouw van het gevangenhuis ⁴³⁾. De verdelingstabellen van de bijdragen van de gemeenten uit de kantons Heerlen en Kerkrade werden helaas niet bij de stukken aangetroffen. Overigens moeten de bijdragen vrij miniem zijn geweest, aangezien de gemeente Heerlen hiervoor een post van 1070 franken begroot.

De openbare aanbesteding voor de herbouw van de toren vond plaats op 31 maart 1835 ten overstaan van notaris J. W. D. Smeets te Heerlen.

Volgens de verklaring van Johan Willem Lintjens, grondeigenaar, Mathijs Joseph Penners, Johan Leonard Gerards, Frans Joseph Pluy-maekers, alle drie grondeigenaren en Nicolaas Joseph Cloot, koopman in paarden, optredende resp. als burgemeester, assessor en leden van het bestuur der gemeente Heerlen, zijn 3 inschrijvingen voor het werk ontvangen: van Pieter Joseph Vraetz, schrijnwerker te Heerlen voor een bedrag van 2.600 franken; van Johan Joseph Bloem, aannemer van publieke werken te Heerlen à 3.000 franken en tenslotte van Jacob Bongaerts, bouwmeester te Schin-op-Geul ten bedrage van 3.500 franken. De gebruikelijke „trekpenning”, die aan de laagste inschrijver toeviel, werd aan Vraetz uitbetaald. Hierna volgde de openbare aanbesteding „bij afslag”. Na voorlezing van het kohier van lasten en voorwaarden wordt het werk „tot de herbouwing van het gevangenhuis alhier, opgehangen zijnde voor eene som van twee duysent zeshondert veertig franken, en telkens afgeslagen zijnde tot op twee duizend vierhonderd zeventig franken, alwelk laatste bod tot zes maal opgeroepen, zonder afbod” uitgegeven aan Johan Joseph Bloem. Na het stellen van een borg in de persoon van zijn vader, eveneens Johan Joseph geheten, landbouwer te Heerlen, werd hem het werk gegund ⁴⁴).

Deze aangelegenheid zou in feite met deze openbare aanbesteding als afgedaan beschouwd kunnen worden, ware het niet dat het gemeentebestuur hierdoor in financiële moeilijkheden geraakte. Tijdens de raadsvergadering van 16 mei 1835 besloot de gemeenteraad tot verkoop van gemeentegronden: „aangezien de gemeente gelden benodigd heeft tot betaling van o.a. van den gedeeltelijken prijs der aanbesteding van de herbouwing van het gevangenhuis alhier, waarin dezelve te dragen heeft de som van 1.070 franken” ⁴⁵).

Even later — in de vergadering van 20 juli 1835 — komt deze kwestie weer aan de orde. Bij de afbraak blijken zich nog andere mankementen te hebben geopenbaard, die bij de openbare aanbesteding van 31 maart nog onbekend waren.

„De Gemeenteraad van Heerlen:

Gehoord de voordragt van den Heer Burgemeester, dat ter gelegenheid van het afbreken en herbouwen van het gevangenhuis te Heerlen, zich meerdere werken voorgevonden hebben, als voorzien waren bij de publieke aanbesteding als namelijk:

het aanschaffen van vier zware eiken balken, treven, het leggen van eenen nieuwen planken vloer, meerdere ijzeren staven aan de vensters en alle meerdere of mindere werken, dit alles geschat aan eene som van 900 franken;

Overwegende:

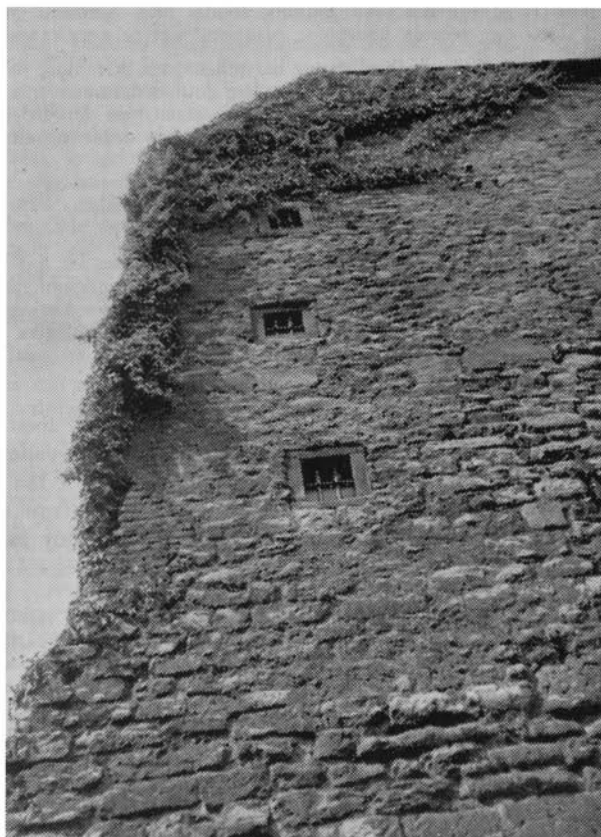
dat de Gemeenteraad zich overtuigd heeft, dat bij het afbreken in een gedeelte van het gevangenhuis te Heerlen boven de verwulfsels van eene benedenplaats, alwaar zich eene kamer bevond, geene balken aanwezig waren, en dat slechts de treven en vloer van de kamer boven dit verwulfsel op drek gelegd waren, hetwelk bij het opmaken van het bestek niet te voorzien was; dat daardoor vier zware eiken balken, treven en planken vloer moet gelegd worden, en dat de andere werken, aangegeven door den heer Burgemeester, even zoo noodzakelijk zijn;

Is van gevoelen:

dat boven den aanbestedings-prijs een som van 900 franken uit de gemeente-kas worde toegestaan, om alle de meerdere en nieuwe werken tot geheele herstelling van het bedoelde gevangenhuis te kunnen verrigten, zonder welke tot geheele herstelling van het gevangenhuis zonder nut zoude zijn" ⁴⁶).

En hiermee schijnt voorlopig deze verbouw rond te zijn. Tenminste in de raadsvergadering van 30 september 1835 verleent de raad autorisatie voor de verkoop van de aangewezen gronden, die benodigd zijn voor het gemeentelijk aandeel in de kosten van deze verbouwing tot een bedrag van 1.070 franken ⁴⁷).

Toch blijkt achteraf bij deze herbouw een grote fout te zijn gemaakt. In de gemeenteraadsvergadering van 28 juni 1836 komt een aanklacht van Jan Frederik Jongen, door de deurwaarder Vermin betekend, in behandeling met de eis voor de burgemeester:

De gevangentoren van Heerlen ± 1900; oostzijde.

„om te verschijnen voor de regtbank van eersten aanleg, zitting houdende te Tongeren, ten einde zich te zien verwijzen, om de werken op den eigendom des aanleggers te zien daarstellen volgens de regelen der kunst, om de geopende venster toe te maken of ten minste van dezelve interigten ingevolge hetgene bij art. 676 en 677 en volgende van het burgerlijk wetboek vastgesteld is”⁴⁸).

Wat was er namelijk gebeurd? De tekst van het raadsbesluit geeft ons het antwoord:

„Overwegende, dat ter gelegenheid van de herbouw van het gevangenhuis alhier een muur tusschen den eigendom van de gemeente en dien van Jongen en daar-aanklevende stal met toestemming van Jongen is moeten worden afgebroken, om de herbouwingen aan het gevangenhuis te kunnen doen, en dat in den muur van dit gevangenhuis naar de zijde van den eigendom van Jongen een venster meer als voorheen is worden geplaatst ter hoogte van omtrent 4 meters en 4 palmen gelijk gronds van den eigendom van Jongen, en ter hoogte van ruim $7\frac{1}{2}$ palm van den binnen-vloer der kamer, in plaats van eene opening ter breedte van ruim 4 palmer en ter hoogte van omtrent eene el, welke zich in desen muur ter zijde van den eigendom van Jongen bevond, en alwelke opening gebouwd in de forma van een venster-gespan, geplaatst was beneden het kwestieuse venster in een onder-vertrek van het gevangenhuis, zoodat men vermeend heeft den dienstbaarheid door een venster hooger te plaatsen, niet te verzwaren.

En wat betreft het afbreken en herstellen van den muur en aanklevenden stal van Jongen, zulks is opgelegd geworden, door den aannemer van de herbouwingen aan het gevangenhuis alhier te doen volgens de konditien en voorwaarden, goedgekeurd door Heeren Gedeputeerde Staten dezer provincie den 25 februari 1835, La X;

dat nothans de aannemer voor en aleeer dezen muur en stal gemeenschappelijk met Jongen op te neemen, den zelve heeft afgebroken, waardoor nu gedeeltelijk dit proces ontstaat;

Dat de heer Burgemeester dezer gemeente ontwarende, dat omtrent de herstellingen van dezen muur en stal een proces zoude ontstaan, de voorzorg gebruikt heeft ter gelegenheid van de betaling van de meerdere werken van den aannemer, denzelve en zijnen borg zich heeft doen solidair verplichten van de gemeente te waarborgen voor alle aanspraak dienaangaande, uitwijzens akte van den 24 October 1835”⁴⁸).

Het gemeentebestuur heeft zich vanzelfsprekend, toen er moeilijkheden dreigden, veilig gesteld. Aannemer Bloem en diens vader als borg, hebben zich bij de betaling voor het geleverde meerwerk ten bedrage van 500 franken en 10 centimen (gevoteerd hiervoor 900 franken), ten overstaan van notaris Smeets, solidair moeten verklaren voor eventuele juridische aanspraken van derden.

„En Bloem, vader en zoon, verklaren bij dezen, zich solidair te verbinden en alzoo het gemeentebestuur van Heerlen solidairlijk te waarborgen om alle hoegenaamde aanspraak, schade en vergoeding, welke hetzelfde soude kunnen onder vinden, wegens het al of niet herstellen eener muur en daaraan klevende stal, leidende naar den ingang van de toren of gevangenhuis, zooals hetzelfde was vóór het afbreken derzelve en waartoe den aannemer gehouden is, overeenkomstig de voorwaarden en in dier voegen dat de gemeente Heerlen geen schade te dragen en te leiden heeft ten opzichte van den aanspraak van derde personen, wegens de niet herstelling van deze muur en stal...”⁴⁹).

In dit licht moeten we dan ook het besluit van de gemeenteraad van 28 juni 1836 zien. Men kwam overeen:

- „1. het kwestieuze venster toe te maken ter hoogte, zoals bij art. 676 en 677 van het burgerlijk wetboek bepaald is;
2. de opening in den muur onder het kwestieuze venster wederom daar te stellen, zoals zulks voorheen bestaan heeft en
3. te verzoeken, zoo als bij deze verzocht wordt de vereischte autorisatie om in regten te procederen, en voornamelijk om in garantie op te roepen den aannemer van de herbouwingen van het gevangenhuis en zijnen borg, om de gemeente te waarborgen voor den eisch aangaande de herstellingen van den muur en stal...”⁵⁰).

Toch schijnt men over de gang van zaken en over de eventuele afloop van het proces niet geheel gerust te zijn geweest. Ook het feit, dat een gemeentebestuur door een particulier in moeilijkheden kan worden gebracht, zij het dan ook buiten hun schuld, ten aanzien van een openbaar gebouw, moet tot nadenken hebben gestemd. Het is begrijpelijk, dat men poogt tot een minnelijke schikking te geraken. Na enkele maanden heeft zulks inderdaad tot succes geleid. In de vergadering van de Heerlense raad van 21 september 1836 wordt het bereikte akkoord ter bekrachtiging voorgelegd:

„Gehoord de voordragt van den Heer Burgemeester, dat hij aangaande het rechtsgeding tusschen Jan Frederik Jongen en de gemeente, zich onderhouden heeft, en dat hij Jongen, om het rechtsgeding wegens het ten onrechte geplaatste tweede venster, zijnde het onderste venster in den muur van het gevangenhuis alhier en ter zijde van zijnen eigendom, alsmede voor schadevergoeding voor het gebruik van zijne achterplaats, ter gelegenheid van de herbouwing van het gevangenhuis voormeld, te doen staken, verlangt eene schadevergoeding van drie honderd vijf en twintig franken, middels welke schadevergoeding het kwestieuze venster voor nu en ten allen tijde zal kunnen blijven bestaan, zonder dat hij Jongen het licht van dit venster zal mogen benemen of belemmeren onder voorbehoud nothans, dat de kamer, alwaar dit venster zich thans geplaatst vindt, nooit zal gebezigd worden tot opsluiting van gevangenen, in welk geval de gemeente Heerlen als dan gehouden is, dit venster volgens de bestaande wetten in te rigten;

en dat aangaande de door Jongen gevraagde schadevergoeding wegens misbouwing van zijnen stal en muur hij zijn regt voorbehoudt, uit hoofde dat zulks de aannemer verschuldigd is.

Overwegende:

dat het bijhouden van het venster voormeld van groot nut voor het gebruik van het gevangenhuis is, en dat de kamer, waaraan dit venster zich bevindt, ingerigt is en gebezigd wordt tot het houden van de zittingen van het vrederegert alhier, vergaderingen van het gemeentebestuur en opbewaring der gemeente-archieven; dat aangaande de gevraagde schadevergoeding wegens misbouwing van stal en muur door den aanemer dezelve en zijn borg reeds in vrijwaring door de gemeente zijn opgeroepen, en de gemeente deswegen niets te dragen heeft;

Is van gevoelen:

Te verzoeken zoo als bij deze verzocht wordt de vereischte autorisatie, om aan genoemden Jongen uit de gemeentekas te betalen de som van drie honderd vijf en twintig franken tot voldoening van zijne gevraagde schadevergoeding, en om met hem Jongen te kunnen aangaan een authentiek kontrakt, waarbij hij Jongen zich verbindt van dit venster te laten bestaan en het licht van het zelve niet te benemen noch belemmeren, waartegen de gemeente zich zal verpligten de kamer, alwaar dit venster zich bevindt, nooit te bezigen tot opsluiting van gevangenen, of wel, in alzulk geval, dit venster in te rigten volgens de bestaande wetten”⁵¹).

Het einde van deze lang slepende kwestie komt nu in zicht. Ten overstaan van notaris J. W. D. Smeets wordt het contract tussen de gemeente en Jongen, op datum van 12 november 1836, gesloten overeenkomstig het gestelde in de notulen, terwijl bij die gelegenheid aan Jongen de bedongen schadevergoeding wordt uitbetaald ⁵²). Alles bleef dus zoals het was. Dientengevolge kon het gemeentebestuur dan ook bij het opmaken van het jaarverslag over 1838 zonder meer vermelden: „dat het gemeentevangenhuis behoorlijk herbouwd is geworden en zich thans in eenen goeden staat bevindt” ⁵³).

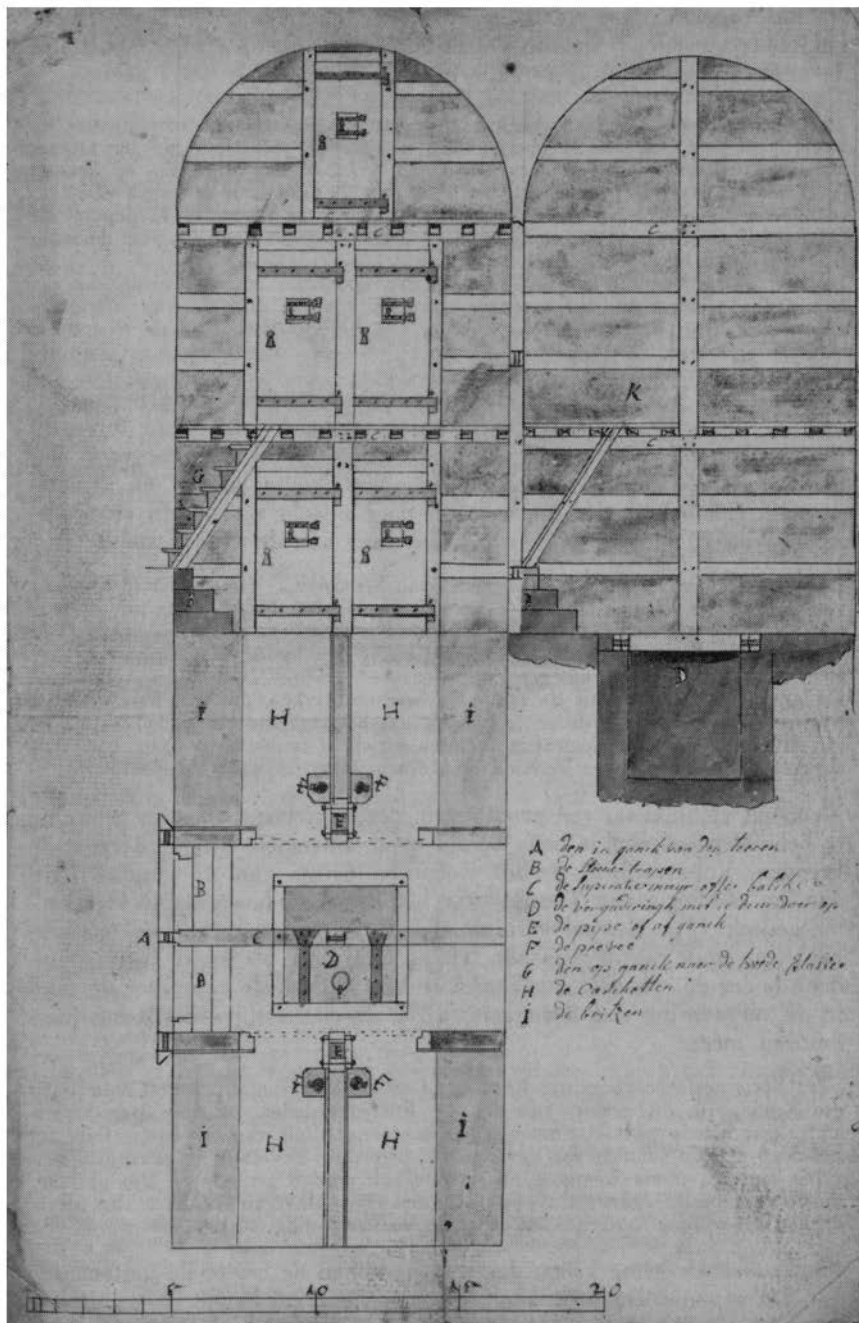
Naast al de verwickelingen, die zich vooral rond de restauratie van de toren in 1835—1836 hebben voorgedaan, leren ons de stukken, dat de Heerlense vangentoren gedurende deze periode dienst deed als kantonale gevangplaats voor de kantons Heerlen en Kerkrade. Men zou dus, om het maar eens met een modern woord uit te drukken, kunnen spreken van een intercommunale samenwerking op het gebied van het gevangeniswezen. Waarschijnlijk is dit evenwel van hogerhand opgelegd, terwijl het heden ten dage op basis van vrijwilligheid steunt. Financieel komt deze samenwerking tot uitdrukking in de gemeenterekeningen. Sinds 1857 wordt hierin ieder jaar een post opgenomen met als omschrijving: „aandeel der gemeente in het onderhoud der kantonale gevangenis” ⁵⁴). In de bijgevoegde toelichting wordt deze uitgave nader gemotiveerd als: „nieuwe post voor het aandeel der gemeente in de kosten der kantonale gevangenis en in de bezoldiging van den cipier, groot f 20,—” ⁵⁵). Deze post wordt op de rekeningen gehandhaafd tot het jaar 1870.

In 1871 zien we een andere omschrijving verschijnen. Het woord „kantonale” is gewijzigd in „plaatselijke”, terwijl het bedrag meteen een flink stuk omhoog getrokken wordt ⁵⁶). Er moet dus een wijziging in het beheer van het gebouw zijn ontstaan. Deze kwestie speelt reeds vanaf 1868. In het verslag van de raadszitting van 7 augustus 1868 lezen we:

„op het voorstel van den heer Mr. Sassen, voorzitter van het Collegie van Toezigt over het huis van bewaring te Heerlen, om in vereniging met het Rijk, hetwelk voornemens is een kantonaal huis van bewaring te bouwen, een aan het Rijk te verhuren gemeente-lokaal voor het kantongerecht op kosten der gemeente mede daartestellen, besluit de Raad na eenige discussien, dat hij niet ongenegen is, om tot het bouwen van gemelde inrigtingen over te gaan, vermits de bezwaren, welke aan den gemengden eigendom bestaan, worden opgelost, en de te besteden gelden eene zekere rente afwerpen” ⁵⁷).

Het rijk denkt dus aan de bouw van een nieuw gevangenhuis, waarin tevens ondergebracht zal worden het kantongerecht. Wel is het eigenaardig, dat deze aangelegenheid ter tafel wordt gebracht door de voorzitter van het college van toezicht op het kantonale gevangenhuis en niet rechtstreeks via het gemeentebestuur aanhangig wordt gemaakt. Vanzelfsprekend wordt de zienswijze van de raad ook weer via genoemde voorzitter aan de desbetreffende regeringsinstantie doorgegeven.

Tekening behorend bij het bestek opgenomen onder voetnota 41)
 betr. het plan van verbouw anno 1834.

Na deze voorzichtige, mondelinge opiniepeiling komt deze aangelegenheid een jaar later, maar nu via de meer gebruikelijke wijze, weer aan de orde. Tijdens de raadsvergadering van 7 september 1869 geeft:

„de Secretaris voorlezing van eene missive van het collegie van toezigt van het kantonnaal huis van bewaring betrekkelijk het bouwen van een nieuw bewaringshuis met de noodige kantongerechtslokalen, waarop de voorzitter te kennen geeft dat het dagelijks bestuur besloten heeft aan de raad voor te stellen van zich te houden aan het besluit van 7 augustus 1868, maar tevens bij Gedeputeerde Staten aan te dringen, om een antwoord omtrent dit onderwerp van de hoge regering uit te lokken.

De heer Sassen beaamt het voorstel van den voorzitter en deelt mede, dat dit ook de bedoeling van het genoemde schrijven van het collegie van toezigt is geweest, waarop de raad de uitvoering van het voorstel van de voorzitter besluit”⁵⁸).

Ondanks alle pogingen van het gemeentebestuur blijven de hogere instanties aandringen op een nieuwbouw, aangezien de oude toren in slechte toestand verkeert en ongeschikt moet worden geacht voor zijn nieuwe, driedelige taak, t.w. gevangenhuis, kantongerecht en cipierswoning. Het ontstane probleem blijft de aandacht vragen. In de raadszitting van 20 januari 1870 wordt het weer aan de orde gesteld:

„Het raadslid Sassen geeft als voorzitter van het collegie van toezigt mededeling van een missive van Gedeputeerde Staten waarbij dat ligchaam om advies verzocht wordt betrekkelijk de sluiting van het bewaringshuis alhier uit hoofde van zijnen slechten toestand en de gevangenen, welke hier hunne straf moesten ondergaan naar Sittard te dirrigeren.

Na eenige discussie besluit de raad daarheen te werken, dat het huis van bewaring niet gesloten worde en te zorgen, dat hetzelfde hier behouden worde en tot dat einde hetzelfde doelmatig te laten inrichten onder toevoeging van eene cipierswoning, alles onder verband van eenen nader te bedingen huurprijs”⁵⁹).

Men stelt er blijkbaar een grote eer in deze inrichting voor de gemeente te behouden en men is zelfs bereid grote financiële offers hiervoor te brengen. Vorenvermeld besluit wordt op datum van 27 januari 1870 aan het „Collegie van Toezigt over het huis van bewaring te Heerlen” meegedeeld⁶⁰). Het zal geruime tijd duren vooraleer aan de onzekerheid een einde wordt gemaakt. Thans niet meer als apart agendapunt, doch onder de rubriek „ingekomen stukken”, deelt de voorzitter de raad in de vergadering van 2 augustus 1870 de uiteindelijke beslissing hieromtrent mee:

„Ten slotte geeft de voorzitter kennis van een missive van den heer Commissaris des Konings in dit gewest van den 14 Juli jongstleden, waarbij deze Staatsambtenaar kennis geeft, dat vermits het kantonnaal huis van bewaring alhier tot het doen verblijf houden van gevangenen ongeschikt bevonden is geworden, hetzelfde met den eerste Augustus aanstaande zal worden gesloten en aan de commissie van toezigt daarover als ook aan den cipier daarvan met dien dag eervol ontslag zal worden verleend, hetgeen voor kennisneming aangenomen wordt”⁶¹).

Met deze mededeling kwam dus een einde aan de regionale bestemming van het gebouw. Ondanks zijn slechte toestand zal het toch nog diverse jaren dienst blijven doen als plaatselijke gevangenis. Als laatste „grote” uitgavepost werd geboekt het overnemen van het meubilair van het

kantonnale huis van bewaring, hetgeen bij schrijven van 6 maart 1871 aan de Kantonrechter te Heerlen werd medegedeeld ⁶²⁾). Het betrof hier een bedrag van f 33,—, dat in de gemeenterekening van datzelfde jaar verantwoord werd ⁶³⁾). Tot en met het jaar 1879 worden wel nog kleinere uitgaven gedaan. Dientengevolge treffen we dan ook nog jaarlijks de post „onderhoud gevangentoren” aan ⁶⁴⁾; daarna komt hij niet meer voor. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in het feit, dat juist in deze periode de nieuwbouw van het raadhuis in de Geleenstraat werd voltooid (officiële opening 16 juni 1879), waarin tevens de politiepost, met voor die tijd wellicht meer aangepaste accommodatie, werd ondergebracht ⁶⁵⁾).

De toren, die gedurende zo vele jaren als het ware als een opgeheven waarschuwende vinger voor de Heerlense gemeenschap een begrip was geworden, verloor hiermee zijn oorspronkelijke bestemming. Er werden gelukkig andere wegen gevonden die zijn voortbestaan en hiermee de herinnering aan zijn eeuwenoude doelstelling verzekerden en hem zodoende tot op de dag van vandaag voor het nageslacht bewaarden.

N. Eussen

34) Notulen Schepenbank Heerlen 1784—1795, 256; GAH.

35) idem, 261.

36) idem, 271.

37) Ingekomen stukken 1834; GAH.

38) Uitgaande stukken 1834; GAH.

39) Ingekomen stukken 1834; GAH.

40) idem.

41) Dossier „Bankstoren”, Gemeentearchief Heerlen:

„Specificatie van 't gene an den gevangentore sal gemaakt worden namentlijk dit naervolgende:

Eerstelijck sal den aennemer gchouden syn te maeken aen den inganck om naer den tooren te gaen een portjen hogh $6\frac{3}{4}$ voet bredt $3\frac{3}{4}$ voet moet vergadert worden met eyken riggel $1\frac{1}{2}$ duym dick bredt 5 duym buyten gedubbeltd met drogh eyken plancken en moet onder en boven in ijsere pick draien vorsyn met een nachslodt

Verders zal gemact worden een tweede deur an den inganck van den tooren van eyken droge plancke met 3 riggelen op de model zoo als de andere syn en met een goedt slodt opgehange soo als 't behordt

Item op de trap moeten verneudt worden 3 treedekens met eyken plancke ider 3 voeten in 't vierkandt

Item op 't eerste gebun in den tooren moeten gemaakt worden 2 vinsterraamen met syn noodige blindt raame beslagh gelaen en windt roede soo dat de onderste kunnen op en toe gedaen worden de hoghde is $5\frac{3}{4}$ voete brede $2\frac{1}{4}$ voete

En de selve caamer moeten de vier syde gepleestert worden

Op de selve camer moet de camijn gerepareert en beuten de dack gevoerd worden ses voeten boven de meurpladt

Verder manckeeren daerpooven 30 troven ider $4\frac{1}{2}$ voet langh dick $3\frac{1}{2}$ duym bredt 4 duym daer op 't geheel gebun van danne bredt over malkander geploght ter lenghte van 22 voete en bredt $18\frac{1}{2}$ voedt

Item moet op 't twede gebun gemackt worden eenen vinstter raam gelick onder daer boven op 't creuswerck moet een gebun gemackt worden van danne bordt en daer onder manckeeren ontrindt 250 voeten troven ter lenghte soo als 't werck vereyscht dick $2\frac{1}{2}$ duym bredt 3 duyme 22 voeten langh $18\frac{1}{2}$ voet bredt

Item onder in den toren moet gemackt worden 3 steene trappen ter lenghde hoghde brede soo als 't werck vereyst

Item sullen onder inden tooren gemackt worden thin caschotten ter lenghde brede hoghde soo als in de neffenstaende plangh te syn in ider caschott moet onder gevadt worde met eyke plancke; en daer onder syn nodige troven soo veel als daer boven in de neffenstaende is getekent de trove de lenghde soo als 't werck vereyst, dick $2\frac{1}{2}$ duym bredt 3 duym al eyken houdt sonder spindt ofte fale candt

Yder caschot moet een britz in hebben van wijde ofte danne plancke ter lenghte breede soo als getekent en een preveer (privé) 't welck moet in een vergaderin in gevoerd worden die in 't midden van den ganck getekent ende ock moet gemackt worden ter dipdte van vijf voeten en vier voeten in 't vier kandt binnen werck bredt

Item van de twede etasie moet eene openinge tussen twe steyle waer op an ider seyde moet toe gemackt met een riggelstuck van derthien duyme bredt de hoghde soo als 't werck vereyst en door ider styl met 3 bauten ontrint $\frac{1}{2}$ duym rondt en aen eene syde met een mooder vast gekloncke; de pipe getekent met E moeten al van boven bes onder in de vergaderinge gebroght worden

De superatie muyr moet uyt den grondt tussen de caschotten opgevort worden en alle 2 voeten een rey opgemaakt an eenen kandt in den stil gewerckt en an den anderen kandt in de muvr dick 4 duim bredt 5 duym de langhde soo als getekent bes onder de twede etasije an eder syde derselve superatie moet met eyken plancke van onder bes boven beschooten worden en op ider rey met iseren nagels vast gemackt behalven ter syde in den ganck de oveidurpels dienende tot de balcken moeten soo langh syn soo als getekent met C. Der moeten der negen syn dick 4 bredt 5 duym de lenghde is $12\frac{1}{2}$ voet

Item de superatie meur in den ganck moet over de vergaderingh van onder bes boven opgevordt worden met syn nodige reyen en steyle van eenen halven steen, de reyen en steyle dick 4 duym bredt 5 al van eyken houdt

Op de vergaderinge moet een gespan gemackt worden met aen de eene syde een deur die op en toe gedaen kan worden met syn nodigh iserwerck so als getekent met letter D al van eykenhoudt sonder spindt of fale kandt

Item moet in den inganck van den tooren gemackt worden een gespan met eenen middelstyl op dat de separatie muyr van onder bis boven kan opgevort worden en aen ider syde een deur waer op een trap moet gemackt worden om naer de tweede etasie kunnen opgaen metz ider deur syn gespan en syn needigh iserwerck soo als getekent metz op ider deur een tesseslodt met 4 schruve vast gemackt, de deure moeten van eyke plancke gemackt worde edogh binnen gedubbelt en ider deur is nodigh 200 nagelen van goedt iser en moeten binnen $\frac{1}{4}$ duym omgeslagen worden

Eder deur an de caschotten sullen met dubbel eyken planck als voor gemackt worden en ock soo veel nagelen op ider deur dat sy maer $\frac{1}{4}$ voet van malkanderen geslagen worden, en op ider deur een tesseslodt met 4 schruven

vastgemackt den virgel eenen duym dick de sleytklam moet door den steyl verneyt worden, de toorens aen ider gespan moeten vercropt worden en den pil eenen care duym dick, de gehinge soo langh als op de deure getekent en met soo veel schrouve vastgemackt alser getekent. Op de kleen deurkens zyn noodigh iserwerck soo als 't behordt

Item staet te reflekteere dat alle steyle en reyen moeten dick syn 4 duym en bredt 5 duym behalve de steyle an de preeves moeten 5 duymen vierkantigh syn alles sonder spindt ofte fale candt

Item moeten twe leederkens gemackt worden ider langh 9 voeten om naer de bovenste etasie op te gaen

Die oude matrialen bliven tot profit van den aennemer

Item sal den aennemer het houdt altemael gereedt maken als dan sal het van twee commissarissen gevissenteert worden of het volgens conditie gesagt is eer dat het verwerckt wordt

Verders sal den aennemer betalt worden de helgte van de verdonge penninge soo haest als hij aen wercken is ende ander helgte als het werck volltoyt is en vervardig is des sal den aennemer cautie stellen voor eerste helgte van de verdonge penninge soo dat men verders niets en heeft te vragen

Item sal den aennemer betalen voor de besteecken en conditie en het opnemen van het werck veir en twintig gulden."

- 42) Notulen gemeenteraad Heerlen 1834; GAH.
- 43) Goedgekeurde exemplaren gemeenterekening 1835; GAH.
- 44) Minuten notaris J. W. D. Smeets Heerlen, 1835 nr 44; GAH.
- 45) Notulen gemeenteraad Heerlen 1835; GAH.
- 46) idem 1835; GAH.
- 47) idem 1835; GAH.
- 48) idem 1836; GAH.
- 49) Minuten notaris J. W. D. Smeets Heerlen, 1835 nr 129; GAH.
- 50) Notulen gemeenteraad Heerlen 1836; GAH.
- 51) idem 1836; GAH.
- 52) Minuten notaris J. W. D. Smeets Heerlen, 1836 nr 118; GAH.
- 53) Notulen gemeenteraad Heerlen, 26 sept. 1838; Hoofdstuk VI: Politie; GAH.
- 54) Goedgekeurd exemplaar gemeenterekening 1857; GAH.
- 55) Toelichting op de goedgekeurde gemeenterekening 1857; GAH.
- 56) Goedgekeurd exemplaar gemeenterekening 1871; GAH.
- 57) Notulen gemeenteraad Heerlen 1868; GAH.
- 58) idem 1869; GAH.
- 59) idem 1870; GAH.
- 60) Uitgaande correspondentie 1870; GAH.
- 61) Notulen gemeenteraad Heerlen 1870; GAH.
- 62) Uitgaande correspondentie 1871; GAH.
- 63) Goedgekeurd exemplaar gemeenterekening 1871; GAH.
- 64) Goedgekeurde exemplaren gemeenterekening 1871—1879; GAH.
- 65) Notulen gemeenteraad Heerlen 1879; GAH.

Herinneringen aan Buchenwald

(Vervolg)

Ik werd wakker, toen door de zaal geroepen werd: Aantreden voor het appel. Er kwam beweging in de zaal. Mannen stonden op en kleedden zich aan. Op mijn vraag, wat er ging gebeuren, kreeg ik ten antwoord, dat de nieuw-aangekomenen niet op het appel behoefden te verschijnen. Wij telden nog niet mee. Het was licht en ik kon mijn omgeving opnemen. Ik bevond mij in een grote zaal vol bedden en wel twee boven elkaar, in totaal 70, zoals ik later heb kunnen constateren, geplaatst in dubbele rijen van vijf. Behalve de bedden bevond zich niets in de zaal. Aan de ene zijde had ik het uitzicht op een stenen gebouw, aan de andere zijde op 2 rijen prikkeldraad, waar achter zich een vlak terrein, het sportterrein, uitstrecte tot aan een bos van beukenbomen, blijkbaar het restant van de „Buchenwald”. Aan de derde zijde waren weer 2 rijen prikkeldraad, daarlangs een weg, aan de overkant daarvan iets als een tuin en daarachter een houten toren.

Na het appel werd ons medegedeeld, dat nu ontbeten werd. Ik stond op en ging naar het woonvertrek, waar ik vele nieuwe gezichten zag. Het waren inwoners van alle provincies, Zeeland uitgezonderd. Ze waren gisteren in de namiddag gearriveerd. Wij vormden de oktobergroep, tellende 120 man, ter onderscheiding van de Indische groep van 220 man. Het was natuurlijk een vluchtige eerste kennismaking, maar vanaf het eerste ogenblik voelden we ons lotgenoten.

Bij het ontbijt aten we van de levensmiddelen, die we van huis hadden meegebracht.

Spoedig was ons blok — No. 41 — vol bewoners van blok 39, waarin de Indonesiërs en de Indonesische ambtenaren ondergebracht waren, die reeds enkele maanden hier waren. Zij waren blij met het brood, uit de gevangenis van Keulen. Ik vermoedde niet, dat ik spoedig even dankbaar zou zijn voor een stukje brood.

In een nieuwe omgeving gaat de tijd vlug voorbij en de eerste morgen viel dan ook niet lang. Het eerste werk was de omgeving verkennen.

De woonkamer was een lokaal van 9 bij 7 meter, met twee dubbele vensters aan de voorkant en drie enkele ramen aan de achterkant. Een deur gaf toegang tot de slaapzaal en de andere tot de gang. In het lokaal stonden zes tafels, drie tegen de voormuur en drie tegen de achtermuur, zodat er middenin een gang vrij was. Aan weerszijden van de tafels stonden banken zonder leuning. Er waren geen stoelen. Op de vrije ruimten tegen de tussenmuur stonden kastjes van 1,35 m. hoog en 0,35 m. breed. Ieder kamerbewoner had de beschikking over zo'n kastje om er zijn zaken in op te bergen. De gang gaf toegang tot twee gescheiden ruimten, de wasgelegenheid en de toiletten. In de „Waschraum”, een vertrek van 5 bij 5 m., stonden twee ronde bakken met een fontein in

het midden, zodat een aantal personen zich tegelijk konden wassen. (De maten heb ik natuurlijk naderhand opgenomen.) Langs de rechtermuur waren een vijftal bakken, die voor het wassen van kledingstukken konden gebruikt worden.

Het toilet bestond uit 7 naast elkaar geplaatste closets, zonder afscheiding, tegen de ene muur en een aantal urinoirs tegen de andere. In het begin was het een beetje gênant om van de zevenzit, zo werden de W.C.'s genoemd, gebruik te maken en werd daarmee gewacht tot het donker was, maar op de duur wen je aan alles en leverde het gebruik er van geen probleem meer op, zodat het kon gebeuren, dat de zevenzit helemaal bezet was en gelegenheid bood tot een gezellig praatje.

Buiten gekomen zag ik, dat het gebouw nog een bovenverdieping had en uit twee symmetrische helften bestond. Er waren dus 4 afdelingen, die alle op dezelfde wijze ingericht waren. Twee buiten aangebrachte stenen trappen gaven toegang tot de bovenverdieping.

De gebouwen werden aangeduid als blok en de afdelingen er van met de letters A, B, C en D. Wij waren ondergebracht in Blok 41 A. De afdeling B was nog onbewoond.

Evenwijdig aan ons blok, door een straat er van gescheiden, lag Blok 39. Het was helemaal in beslag genomen door de Indonesische groep. Beide blokken waren door een dubbele prikkeldraadversperring, ongeveer 3 meter van elkaar verwijderd en ieder 2,50 meter hoog en de draden ongeveer 10 cm. van elkaar, van de rest van het kamp afgesloten. Het „Holländer Block”, zoals het geïsoleerde gedeelte genoemd werd, was een gevangenis in een gevangenis. Wij vormden nl. een aparte groep, wij waren gijzelaars en geen gewone „Häftlinge”. We behoefden niet te werken, maar genoten minder bewegingsvrijheid: een straat van ongeveer 70 meter lengte voor elk blok vormde het terrein waar wij ons konden vertreden.

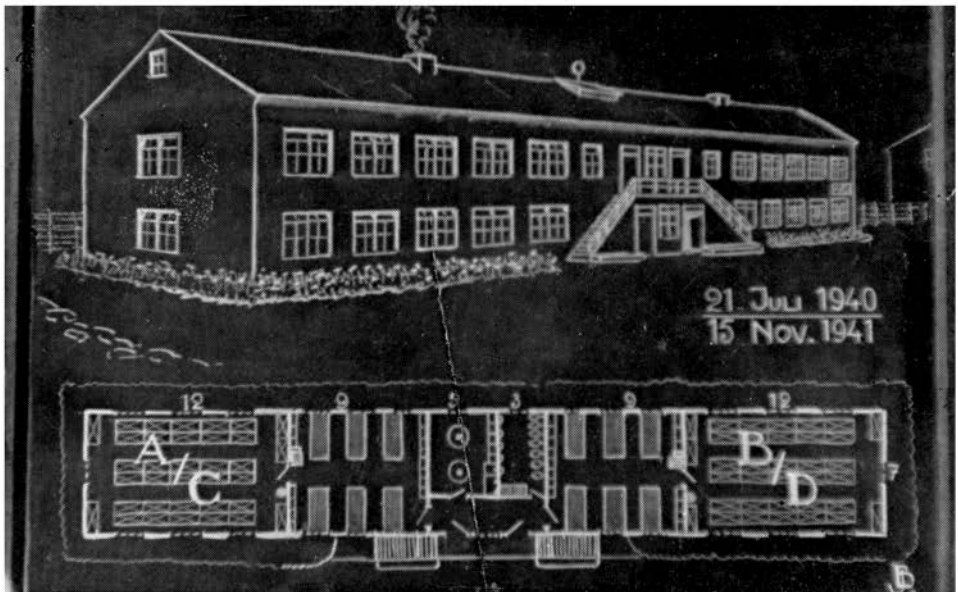
Buiten onze prikkeldraadversperring strekte zich het kamp uit over een oppervlakte van ca. 25 ha. De stenen huizen, waarin wij waren ondergebracht, waren blijkbaar de jongste uitbouw van het kamp. Vóór ons lagen een aantal lage barakken, concentrisch gegroepeerd rondom de toegangspoort, het „Tor” geheten, met er vóór de „Appelplatz”. Hier lagen ook de administratiegebouwen, de „Bunker” (de gevangenis), het crematorium, de keuken en andere gebouwen. Het geheel was omgeven door een hoge versperring van onder stroom staande prikkeldraad met op elke 50 meter een wachttorens bezet met soldaten, voorzien van machinegeweren en schijnwerpers. Doch dit is mij pas later duidelijk geworden.

In de loop van de morgen bracht ons een Scharführer „Formulare zum Ausfüllen”, waar we lange tijd zoet mee waren, want er stonden zoveel vragen op over de persoon zelf, over ouders en voorouders, vrouw en kinderen, godsdienst, beroep, gezondheid, politieke instelling, strafregister enz., dat ze maar niet voor de vuist te beantwoorden waren. En je wist ook nog niet waartoe ze dienden. Wij moesten er het nummer op vermelden, dat wij de vorige avond bij het uitreiken der kleren ontvingen hadden. Dat nummer, 4461, waarvan ik twee exemplaren ge-

kregen had, moest ik duidelijk zichtbaar, op de linkerzijde van de jas en op de rechterzijde van de broek bevestigen. In het vervolg was ik nog maar een nummer.

Verder werd ons door de kameroude een plaats aan tafel en een kastje aangewezen om ons bezit op te bergen. Dat bestond op dat ogenblik uit hetgeen ik nog aan levensmiddelen over had. Weldra kregen we ons eetgerei, dat we in het kastje moesten opbergen: een aluminium keteltje van 1 liter inhoud, 1 dito drinkbeker van $\frac{1}{4}$ liter, 1 lepel en een mes, benevens 'n wit en rood geruite handdoek, die dienst moest doen als tafellaken.

Intussen was het middag geworden. Er werden twee grote ketels binnengebracht. Het is „Flotz” hoorde ik zeggen. Dat bleek koolsoep te zijn: water met koolbladeren en aardappels, met sporen van vlees. Er zat „Kümmel” in, die de aardappelen ongenietbaar maakten. Ieder kreeg

Buitenaanzicht en plattegrond van een Block

1 liter „Flotz”. Daarop was het rantsoen berekend. Maar nu was er meer beschikbaar, daar de nieuw-aangekomenen er nog geen trek in hadden. Na het eten moest ieder zijn eetgerei schoonmaken, terwijl ook de grote ketel, „Kübel” geheten, moest worden schoongemaakt, hetgeen naderhand ieder van ons om de beurt gedurende een week moest doen.

In de namiddag brachten „Häftlinge” ons beddegoed: voor ieder een laken, een wit en rood geruite teek en dito kussensloop en 3 dekens, die zó dun waren, dat ze samen nog niet voor één konden tellen. Nu moesten wij het bed opmaken. Het laken moest over de strozak gespannen worden, de sloop om het kussen en de teek om een deken. De deken met de teek

er om moest als bedsprei dienen. Het gereed maken van het bed nam de rest van de middag in beslag.

Om vijf uur was de avondmaaltijd. Ieder kreeg zijn broodrantsoen: voor 24 uur brood en margarine, benevens koffie. Het was een sobere maaltijd, maar ik kon hem aanvullen uit mijn voorraad.

Daarna was het avondappèl. In rijen van vijf diep moesten wij ons opstellen voor blok 35. Dan werden we geteld door een „Scharführer” en het appel was afgelopen. De Scharführer vertrok, hij sloot het hek en we waren voor de nacht aan ons zelf overgelaten. Dat was verder altijd zo; de Scharführer verscheen alleen als er iets te doen was: appel, eten brengen e.d.

De volgende morgen begon met appel en ontbijt. Ook hoorde ik dat er mensen naar het „Revier” (de ziekenbarak) gingen, die later weer terugkwamen. Dit geschiedde onder toezicht van de Scharführer.

In de loop van de morgen kregen we een voorproef van de zorg voor onze gezondheid. Er verscheen een Scharführer met enige Häftlinge uit het Revier. Wij nieuwelingen moesten aantreden. Toen kwam het bevel „Ausziehen” en terwijl we daar naakt stonden kregen we een spuit. Daarna hebben we nog vaak een injectie gekregen. Ik ben de tel kwijt geraakt omtrent het aantal dat ik gehad heb, blijkbaar tegen alle mogelijke ziekten en dat ging „en masse”. Of je de spuit nu in een arm of been kreeg, je moest je ontkleden. Dat was ook het geval bij het bepalen van ons gewicht: dit geschiedde schoon aan de haak en wel elke maand. Van een en ander werden persoonskaarten aangelegd, zoals naderhand bleek.

Op de tweede dag van ons verblijf in het kamp, tijdens de middagmaaltijd, arriveerde een nieuwe gijzelaar, een nakomer. Ik zie hem nog binnenstappen in zijn gestreept gevangenispak, met flinke pas en opgezuimd gezicht. Het was ex-minister Goseling. Hij zou, helaas, Buchenwald niet meer levend verlaten.

De treurige, om niet te zeggen wanhopige toestand, waarin wij ons bevonden door de opsluiting in een concentratiekamp, overgeleverd aan de willekeur van een onmenselijk régime, werd verlicht en enigszins dragelijk gemaakt door het samenzijn van zoveel lotgenoten, bekenden en onbekenden. Tot de eersten behoorden de dorpsgenoten, maar spoedig behoorden de kamergenoten er ook toe. Het gemeenschappelijk lot maakte ons tot vrienden, niet alleen de Limburgers, maar ook die uit de overige provincies, met name de Drentenaren. Overigens maakte je dagelijks kennis met ettelijke nieuwe gezichten. Het gesprek leidde dan weer voor enige ogenblikken de aandacht af van de ongerustheid en zorgen, over jezelf en je gezin, die je voortdurend bezighielden.

Al spoedig leerde je je aanpassen aan het leven in het kamp, de voorschriften en de gewoonten. Want naast de officiële voorschriften, waarnaar we ons dienden te richten, waren in deze gemeenschap regels en gewoonten ontstaan, die voor een geregelde en geordende samenleving noodzakelijk zijn en die we overnamen van de Indische groep.

Na de eerste dagen van kennismaking met de inrichting en de organisatie van het blok, de gebruiken en gewoonten, kennismaking met de lot-

genoten en de omgeving, begon het leven vaste vormen aan te nemen, waaraan ik al spoedig gewend raakte. Het kwam mij voor alsof ik nooit een ander leven gekend had en dat het nooit meer zou veranderen. Het was alsof bij de intrede in het kamp het woord van Dante gold: „Wie hier binnentreedt, legge alle hoop op terugkeer af.”

Tot de vaste vormen van het kampleven behoorde in de eerste plaats de dagorde. Deze was echter niet zeer omvangrijk, tenminste het verplichte deel er van. De dag begon met het morgenappèl. Dit had plaats, tenminste in de winter, bij het aanbreken van de dag. We moesten ons opstellen in rijen van vijf voor blok 39 en wachten tot de Scharführer kwam. Deze telde de aanwezigen. Soms ontbraken er enigen, die in het Revier waren of ziek in bed waren gebleven. Steeds constateerde de Scharführer: „Es stimmt”, want nooit heeft iemand gepoogd te vluchten. Soms liet de Scharführer op zich wachten en dat was bij guur weer minder aangenaam. Toen begin januari de sneeuw meer dan 1 meter hoog lag, had het appèl binnen plaats. 's Zomers had het om half zes plaats.

Na het appèl werd ontbeten. De koffie, die van de vorige dag nog over was, werd opgewarmd en ieder kreeg zijn portie in de drinkbeker. Verder kon ieder, voorzover hij nog iets had, zijn rantsoen verorberen.

Na het ontbijt verscheen een Scharführer om de zieken naar het Revier te begeleiden. Het waren geen ernstige zieken die naar het Revier gingen, want de zieken waren veiliger onder behandeling van een der twaalf doktoren, die deel uitmaakten van onze groep. Naderhand ben ik herhaaldelijk mee naar het Revier geweest, een paar keer voor ekseem en bij andere gelegenheden voor „Verdauungsbeschwerden”. Het Revier bestond uit ettelijke lage barakken met een afdeling voor inwendige- en een voor uitwendige ziekten, benevens een ruimte met enige bedden voor zieken die er in behandeling bleven. Alle werk, diagnose en behandeling, geschiedde door Häftlinge, tot het doen van operaties toe. De lagerarts kwam van tijd tot tijd eens kijken. Deze, Tenhove geheten, die ik wel eens gezien heb o.a. toen hij ons blok kwam inspecteren, is na het Neurenberger-proces opgehangen.

Een dagelijks werk was het opmaken van het bed, dat nogal moeilijkheden opleverde, tenminste voor mij. Het bed moest er „eckig, aber nicht dreckig” uitzien. Vooral dat „eckig” — een rechte hoek tussen kussen en bed — wilde niet lukken, totdat een plankje uit de bodem van het bed, voor het kussen geplaatst, uitkomst bracht.

In de eerste maanden van ons verblijf in het kamp kwam de Scharführer elke morgen de bedden controleren en degenen, wier bed niet aan de gestelde eisen voldeed, moesten het werk overdoen. Dit is mij herhaaldelijk overkomen, totdat ik de hulp van het plankje had. Bij gelegenheid van een controle van woon- en slaapkamer zei de Scharführer: „Hier (in de woonkamer) ist es gut, aber dort (in de slaapkamer) ist es scheissen!”

Naderhand werden er geen opmerkingen meer over de bedden gemaakt. Wij hadden het blijkbaar geleerd. Overigens zagen de model opgemaakte bedden er netjes uit. Met genoegen keek ik naar de rijen van 3 bedden boven elkaar in het blok van de Tsjechen, bij wie alles stipt model

moest gebeuren. Ik zag hier, dat een woninginrichting niet luxueus behoeft te wezen om netjes te zijn.

Het opmaken van het bed was ieders persoonlijke taak, maar het schoonhouden van de slaapzaal behoorde tot de karweien, die bij toerbeurten om de week gedaan moesten worden. Met Goseling heb ik in de eerste tijd mijn karwei gedaan en bezem, veger en blik gehanteerd. Ook hebben we samen de wasruimte en de zevenzit gedaan. Dat ging overigens eenvoudig genoeg. Er was water onder hoge druk en daarmee werd de zaak schoongespoeld. Andere karweien die ik wel eens heb moeten doen, waren het etenhalen en het schoonmaken van de „Kübeln” (ketels), waarin het eten gebracht werd. Het etenhalen was een uitstapje. Met een colonne van een twintig man gingen we dan tegen elf uur onder geleide van een Scharführer naar de keuken, die vlak bij het Tor lag. Daar moesten we wachten tot wij onze Kübel aangewezen kregen. Dan maakten wij van de gelegenheid gebruik om met andere Häftlinge te praten, hetgeen overigens „strengstens untersagt” was. Met ons tweeën droegen we een kibel. Ik herinner me, dat ik o.a. met professor Lieftink kiebels gesjouwd heb. Naderhand werd ons het eten gebracht door een colonne Häftlinge.

Na het eten moesten de kiebels schoongemaakt worden. Dit was nogal gemakkelijk. Doordat er zo goed als geen vet in het eten zat, waren de kiebels met koud water schoon te spoelen. Alleen als er pap was, blijkbaar gemaakt van iets gelijk stijfsel, dan was het een echt karwei om de ketel schoon te krijgen.

Er waren ook wel karweien waarvoor „all hands on deck” werd gecommandeerd. Dit was het geval bij het schrobben der vloeren, die bij nat weer soms met een laag van een paar centimeter vast getreden aarde bedekt waren. Dan werd de vloer onder water gezet en met schoppen en bezems gewerkt.

Behalve de wisselende corvee's waren er ook die steeds hetzelfde corvée deden. Deze personen werden met de naam van „oudste” bestempeld. Zo was er een kacheloudste, een verduisteringsoudste, een klerenoudste, een boekenoudste, die zorgde voor de boeken uit de kampbibliotheek. Driemaal daags werd er gegeten, 's morgens na het appèl, 's middags tegen half twaalf en 's avonds na het appèl. Voor elke maaltijd moest de tafel gedekt worden, d.w.z. de geruite handdoek werd op de tafel uitgespreid met het eetgerei er op. Bij het ontbijt kreeg ieder een portie opgewarmde koffie, die van de vorige avond was overgebleven. Er werd dan geen brood en boter verstrekt, het rantsoen van de vorige avond was voor souper en ontbijt.

De hoofdmaaltijd was het middagmaal. Dit was steeds een „Eintopfgericht”, als regel een soort soep, die met de naam „Flots” bestempeld werd. Op de duur onderscheidde men gewone Flots (aardappelen en kool), Edelflots, waarin erwtens voorkwamen en Achsenflots, bestaande uit het duitse nationaal gerecht uit de eerste wereldoorlog: Steckrüben (koolraap) en macaroni, het nationaal menu der Italianen. De naam was ontleend aan de as Berlijn—Rome. 's Woensdags kregen we een soort pap, die goed eetbaar was, maar buitengewoon kleverig, zodat het schoonmaken

van het eetgerei moeilijkheden opleverde. Van tijd tot tijd kregen we „Pellkartoffeln” (aardappels met schil). Deze werden stuk voor stuk uitgedeeld, zodat ieder evenveel kreeg, want Pellkartoffeln leverden iets dat aan gewone kost herinnerde. Deze werden met margarine of spek — indien voorradig — gebraden op de huiskachel. Er was wel geen braadpan, maar mijn dorpsgenoot, Dominicus Haas, had van een blikken vaatje twee vierkante bakjes gemaakt, die naast elkaar op de kachel pasten. In elk pannetje konden de aardappels van twee personen gebakken worden. Zodra dan ook bekend werd dat er Pellkartoffeln waren, begon een wedloop om de pannetjes en werd de volgorde genoteerd van degenen die er zich voor aanmeldden. Het eten begon tegen twaalf, maar het bakken duurde dan soms tot twee uur.

Over het eten zelf is niet veel goeds te vertellen. Het was noch voedzaam noch smakelijk. De „Kümmel” (komiijn) maakte de aardappels ongenietbaar. Als er geïnformeerd werd naar vlees, dan werd verteld, dat het in de Flots verwerkt was. Inderdaad waren er soms sporen van vlees in te vinden. We kregen ieder 1 liter Flots, die afgemeten naar het aantal bewoners, in ons kamp gebracht werd. Jacques Winters uit Venlo zorgde voor de verdeling over de verschillende kamers. Hij werd daarom de Flotsgeneraal genoemd.

Tegen 4 uur werd het rantsoen brood en margarine, en soms een toegave, alsmede de koffie voor avondeten en ontbijt gebracht, dus het dagrantsoen. Ieder ontving het vierde deel van een brood van 1500 gram, dus 375 gram en het twintigste deel van 250 gram margarine, dus 12½ gram, alsmede ¼ liter zogenaamde koffie. 's Morgens werd de koffie opgewarmd en dan smaakte hij zuurachtig.

Als toegift ontvingen we om de 14 dagen een potje kunsthoning of stroop van 250 gram. Een enkele keer ontvingen we Mainzer Käse (naar de vorm der kaasjes dooie vingers genoemd), zure zult of iets dergelijks. Het door het kamp verstrekte voedsel bevatte volgens Nazi-deskundigen voldoende calorieën, maar toen de van thuis meegebrachte levensmiddelen op waren en ik van het rantsoen moest leven, voelde ik mij zo hongerig, dat ik 's nachts niet slapen kon. Maar eind november ontving ik een pakket van 2 kilo met waardevolle inhoud. Van toen af was het leed geleden en zorgde ik dat ik steeds voorraad had. Van de 375 gram brood maakte ik 8 sneetjes, 4 voor het souper en 4 voor het ontbijt en ook zorgde ik dat ik met de rest rondkwam. En alles smaakte goed. Sanovit uit het pakket van het Rode Kruis met kunsthoning was een lekkerij.

Het avondappèl, dat gewoonlijk tegen 5 uur plaats had, maar ook wel eens o.a. op zondag tegen het middaguur gehouden werd, was het officiële slot van de dag. Dan ging het hek dicht en werden we aan ons zelf overgelaten. Te negen uur moest het licht uit en dienden we naar bed te gaan. Als regel gingen we elke week in het bad. „Boaden”, zoals de Scharführer zei, was een verzet. Met ons 300 man trokken we dan uit, door het kamp naar het badgebouw. We kwamen in twee groepen aan de beurt. Terwijl de ene groep aan het baden was, moest de andere buiten wachten. Aanvankelijk was het zeer gênant zich in het gezelschap van anderen te moeten uitkleden en een douche op te zoeken, waar gedurende 5 minuten

afwisselend warm en koud water over je heen stroomde. Maar op de duur wen je aan alles en het ging er heel netjes toe. Het baden was een welkome vulling van een voor- of een namiddag. Als regel werd bij diezelfde gelegenheid een bezoek aan het „Effektenzimmer” (het kledingmagazijn) gebracht, waar je soms versleten kledingstukken kon ruilen voor andere. Tot de dagelijks wederkerende werkzaamheden behoorde ook het „Verdunkeln” (het verduisteren). De ramen van de woon- en de slaapkamer waren van hetzelfde formaat. De helft der ramen was met zwart papier beplakt. Deze werden 's avonds en 's morgens verwisseld. 's Nachts was de woonkamer „verdunkelt” en overdag de slaapkamer. Hierin was geen verlichting. Dhr. Eskers uit Groningen had de taak van „verduisteringsoudste”. Hij is naderhand ontslagen, doch voor deelneming aan de verzetsbeweging gefusileerd. Herhaaldelijk bleek onze verduistering niet te voldoen en werd er door de luidspreker, die wij ook rijk waren, gecommandeerd: „Holländer Block, Licht aus!” Een paar maal hebben we wegens onvoldoende verduistering „Lichtsperrre” gehad. Dan werd ons voor 8 of 14 dagen de elektrische stroom afgesneden. Dan zaten we dus in het duister. Ik herinner me nog de eerste avond dat ons dit overkwam. We zaten met z'n dertigen in het donker. Dhr Nass, leraar Nederlands, had blijk gegeven van een phenomenaar geheugen, door bij wijze van tijdverdrijf en ontspanning, lange gedichten voor te dragen. Daarna ontsponnen zich gesprekken. Opeens staat iemand op en zegt met een diepe, bekende basstem: „Goeie nacht heren”, en verdwijnt in de slaapzaal. Het was de kameroudste Jacobs. Hij wordt nu het onderwerp van het gesprek — gelukkig van de afwezige niets dan goeds! Wat blijkt naderhand? Jacobs was niet weggegaan! Hij had de deur van de slaapzaal open en weer dicht gedaan en had stilletjes zijn plaats weer ingenomen! Hij had genoten van het gesprek over hem. De verbazing op de gezichten, toen hij zich in het gesprek mengde, heb ik niet kunnen zien.

Eén avond hebben we in het duister gezeten, maar de tweede avond niet meer. Toen hadden we licht. Iemand had een jampot voor driekwart vol water gedaan en daarop gesmolten margarine met een paar draadjes katoen er door. Het brandde als een kaars. De volgende avond hadden we een achttal van deze kaarsen en hadden we weinig last meer van de „Lichtsperrre”, ook bij latere gelegenheden.

Wekelijks kregen we ter verschoning een paar sokken en om de 14 dagen een hemd en een onderbroek, alsmede een beddelaken. Dit deponeerde de wasoudeste op je bed. Op de maat werd niet gelet, zodat het voor de een te groot en voor de ander te klein was. Vooral te kleine sokken zijn lastig. Die werden bij de tenen of de wreef open gesneden. Een paar passende sokken heb ik een paar maanden niet ingewisseld, maar zelf gewassen en zo lang gedragen, tot ze versleten waren.

De maandelijks hoogtepunten in het kampeven vormden de aankomst en uitdeling van brieven en pakketten. Eens per maand mochten we een brief schrijven en er een ontvangen. In het begin van de maand werd medegedeeld, wanneer of de brieven klaar moesten wezen. Een brief mocht slechts één zijde van een kwartovel beslaan. De kunst was nu om zoveel mogelijk daarop te krijgen en sommigen brachten het ver in die kunst.

Verder mocht in de brief niets over het kamp verteld worden. Ook niet, dat we ergens behoefte aan hadden of dat we ziek waren of iets dergelijks. Maar nood maakt vindingrijk. Toen ik graag een paar pantoffels had, schreef ik: „Die Lederpantoffeln, die du mir geschickt hast, kann ich gut gebrauchen”. — In het volgende pakket zaten pantoffels! — Ook verboden mededelingen werden in een of andere onschuldige vorm gegoten. Overigens was er een strenge censuur. De brieven, die de censuur niet door liet, kwamen terug en moesten opnieuw geschreven worden. Daar alle brieven tegelijk verzonden werden, vertraagde dit de verzending. Het gebeurde vaak, dat pas 8 dagen na inlevering, brieven van de censuur terugkwamen. Waar de Censor zo al over viel? In de brief van oktober 1941 schreef ik: „Jetzt bin ich schon ein Jahr hier. Glücklich bin ich diese schwere Zeit ziemlich gut durchgekommen”. Ik kreeg de brief terug. Het woord „schwere” was doorgehaald. Ik moest de brief overschrijven met weglating van het woord „schwere”.

Veel opwindender was de aankomst van brieven van thuis. De Scharführer deelde ze uit. Wat een blijde gezichten bij de ontvangst, die echter wel eens betrokken bij het lezen. Ik zie nog de tranen in de ogen van Bahnen uit Kerkrade, toen hij bericht kreeg, dat zijn vrouw ziek was — ik meen een been geamputeerd. Soms ontvingen we brieven die heel lang onderweg waren geweest. Zo ontving ik de brief van mei pas in juni. Ik denk, dat de censuur hem goed bestudeerd heeft en ze had nog gelijk ook, want er stond in dat „Onkel Jacob” wel spoedig het hospitaal zou kunnen verlaten — (alleen duurde dit nog meer dan een half jaar). Grote bedrijvigheid bracht de aankomst van pakketten. Maandelijks mochten we een pakket ontvangen; in de eerste tijd van slechts 2 kilo, naderhand mocht het, meen ik, 3 kilo zijn. Het Rode Kruis belastte zich tegen betaling met de verzorging er van. Het kon echter ook van particulieren afkomstig zijn. Toen ik goed en wel in Buchenwald ingeburgerd was, kreeg ik om de maand het pakket van thuis en van het Rode Kruis. Die van het Rode Kruis waren uniform, maar waardevol van inhoud. Maar dat van thuis was me liever. De inhoud sprak tot mij. Ik begreep de herkomst van de inhoud, die ten dele van familie en kennissen afkomstig was en welke liefdevolle zorg er aan besteed was.

De Rode Kruispakketten werden ongeopend uitgereikt, maar de particuliere moesten in het bijzijn van 'n Scharführer geopend worden. Deze moest toezien, dat er geen verboden artikelen werden binnengebracht. Hiertoe behoorden o.a. medicamenten en daartoe werden zelfs wybert-tabletten gerekend. Ook op de lectuur moest hij toezien. Met een grieks boek wist hij geen raad. Dat kon ook wel eens anti-nazi lectuur wezen. Groot was steeds de belangstelling bij het openen van de particuliere pakketten. Als kleine kinderen stonden steeds een aantal belangstellenden rondom de tafel, waarop de inhoud uitgesteld werd. Kritisch werd alles bekeken. Midden in de zomer zat in mijn pakket een blikken doos met Herfse kaas, die op de reis goed rijp was geworden en het reukorgaan prikkelde. De toeschouwers meenden, dat de kaas bedorven was. De kaas mocht niet in de woonkamer. Ik heb hem in het waslokaal opgeborgen en dagelijks mijn portie gehaald. Ook hebben anderen er van genoten o.a.

een dokter, die last had van de maag en die wist dat stinkkaas goed was voor de maag.

De inhoud van de Rode Kruispakketten deed een levendige ruilhandel ontstaan, waarbij tussenhandelaars te pas kwamen, die als regel niet onvoordelige zaken dreven. De sigaret was de ruileenheid. Alle artikelen werden in sigaretten omgerekend. Voor een roker deed een doos sanovit 5 sigaretten. Als niet-roker kon ik de rookartikelen uit het Rode Kruispakket in eetwaren omzetten.

Ik dien hier te vermelden, dat we in de zomer 1941 door bemiddeling van het Nederlandse Rode Kruis, ieder een hoeveelheid tomaten ontvingen, geschonken door diverse groenteveilingen. Ook ontvingen wij, door bemiddeling van een mede-gijzelaar, notaris van Crugten uit Roermond, een partij appels.

De gemeenschap, die zich in het Holländer blok vormde, bestond nvl. uit intellectuelen: doktoren, professoren, onderwijmensen, dominees en priesters, staatslieden, ambtenaren en journalisten. Zakenlieden waren er maar enige. Eigenlijke arbeiders waren er niet. De intellectuelen namen dan ook een voorname plaats in in de vrije tijdsbesteding, of in het vullen van de dag. Dit bestond in het geven van colleges, voordrachten en cursussen. Het werd op de duur een soort universiteit met vaste lesrooster: 2 colleges 's morgens en één 's namiddags. Ze werden gegeven in een leegstaand lokaal van ons blok. Echt universitair leek het, toen tijdens een college, dat niet eindigen wilde, dhr. Goseling in de deuropening verscheen als pedel, met als teken van zijn waardigheid een bezem in zijn hand en met plechtige stem het „hora est” liet horen.

In het kader der colleges heb ik bij het begin van de oorlog tegen Rusland een lezing gehouden over de geografie van Rusland, en een paar voordrachten over de emancipatie der katholieken en over Lodewijk XIV.

Er werden ook cursussen gegeven. Ik volgde de cursus in de Spaanse taal van Constandse en die in Latijn bij dr. van de Berg. Bij de studie kon men gebruik maken van boeken uit de kampbibliotheek, waaruit ik een leerboek der spaanse taal ter beschikking kreeg. Voor het bestellen en uitreiken der boeken zorgde de boekenoudste. De bibliotheek was tamelijk „reichhaltig” en vooral goed voorzien van nazi-literatuur.

Er werden ook godsdienstoefeningen gehouden, zowel door Protestanten als Katholieken. Wel was het houden daarvan „strengstens untersagt”. Daarom werd, vooral in de eerste tijd, een schildwacht uitgezet om de komst van een Scharführer aan te kondigen. Elke zondagmorgen hielden de Katholieken een godsdienstoefening onder leiding van Rector Mullenders of pater van de Wey. Een heilige mis kon niet worden opgedragen, omdat daartoe geen ingrediënten aanwezig waren. De gebeden en lezingen van de zondag werden gehouden, maar er was geen consecratie en communie. 's Middags godsdienstonderricht. Naderhand had elke dag een gemeenschappelijk morgengebed plaats.

Ook werden er gezamenlijke godsdienstoefeningen door Katholieken en Protestanten gehouden bij dodenherdenking, op Oudejaarsavond en Goede Vrijdag. Daar hadden we reeds de oecumenische samenwerking. Ook hadden er wel eens muziek- en toneeluitvoeringen plaats. Jhr. Baud

was de pianist (voor gezamenlijke rekening was een piano gekocht voor ons blok) en Juda de violist, terwijl er ook goede toneelspelers en cabaretiers in het kamp waren. De uitvoeringen hadden plaats in de collegezaal. Deze diende 's avonds als rooklokaal en soos. Dit was een uitkomst voor de rokers, want in de woonkamer mocht niet gerookt worden. Daar werd gezellig gekout, zoals het eertijds op vele plaatsen toeging, voordat krant en radio hun intrede hadden gedaan.

Naderhand hield Dosker, directeur-hoofdredakteur van de Maas- en Roerbode er zijn (bemoedigend) perspraatje. Van de Duitse overwinningen werden we op de hoogte gehouden via de in ons lokaal aangebrachte luidspreker en door de Thüringer Volkszeitung. Ook kwamen enige Nederlandse kranten in het kamp. Met journalistieke flair wist Dosker tussen de regels door te lezen en datgene wat ons kon bemoedigen, er uit te halen. We hebben met hem het heen en weer van de strijd in Noord-Afrika, van Montgomery tegen Rommel, en het begin van de oorlog in Rusland beleefd.

Op de duur kreeg het leven in ons kamp, bijna hermetisch van de buitenwereld afgesloten, vaste vormen door voorschriften en gewoonten. Er vormden zich groepen voor onderhoud en tijdverdrijf. De Schaesbergers vormden weldra zo'n groep, die tot vaste gewoonte aannam te 3 uur koffie te drinken. De koffie, die de pakketten ons brachten, werd gezamenlijk daarvoor gebruikt. Het zetten van de koffie bood nogal moeilijkheden, daar wij geen koffiepot en alleen maar keteltjes hadden; maar na verloop van tijd kregen we een koffiepot en kopjes gestuurd. Haas zette de koffie en na diens vertrek (juni '41) Lambermon. Ons koffieuurtje werd gerespecteerd en de kachel voor ons gereserveerd om water te koken. Ook werden wel eens anderen tot een kopje uitgenodigd, hetgeen zeer op prijs gesteld werd. Ook vormden we met Wintracken en Leers een kaartclub; van 7 tot 9 uur 's avonds werd gepiekeld, hetgeen een aangenaam slot van de dag vormde.

Tot de instellingen van het kamp behoorde ook de toko, zoals de vliegende winkel door de Indonesische gasten genoemd werd, die naar ik meen maandelijks in ons blok verscheen. Veel was er niet te koop: zakmessen, scheermesjes, pijpen en voor ieder een pakje tabak van 50 gram. Van het geld, dat we bij onze intrede in het kamp hadden moeten afgeven, konden we elke maand 10 mark opnemen bij de betaalmester, die daartoe in het blok verscheen. Met geld was overigens niet veel aan te vangen. Een enkele keer kon je cider en appels kopen. De cider bracht een hele opschudding. Deze moest in de keuken afgehaald worden in de etenskiebels, die echter direct leeggemaakt moesten worden. Iedereen kreeg zijn keteltje — 1 liter — vol cider. Maar dit keteltje moest gebruikt worden bij het middagmaal. Er zat dus niets anders op dan de liter appelwijn op te drinken, met als gevolg, dat er allerwege een ongewone, opgewekte stemming heerste.

Uit het voorgaande zou men kunnen afleiden, dat wij het in Buchenwald nog zo kwaad niet hadden. In verband daarmee zou ik in de eerste plaats willen opmerken, dat men het onaangename, dat men beleeft, eerder vergeet dan het aangename. Dit is tenminste met mij, met betrekking tot Buchen-

wald, het geval. De omstandigheden echter waaronder we leefden, beroofd van de vrijheid, onder het bereik van machinegeweren, hermetisch van de wereld afgesneden, overgeleverd aan de onberekenbaarheid van een onmenselijk régime, met primitieve huisvesting en onvoldoende voeding, in gestage onzekerheid over het eigen lot en dat van je gezin, de vele sterfgevallen en dan de omgeving, het kamp, vormden een voortdurend drukkende last, die je niet van je af kon schudden.

Het kamp met zijn 8000 Häftlinge vormde onze onmiddellijke omgeving. De Häftlinge waren echter meer te beklagen dan wij, gijzelaars, die tot op zekere hoogte nog beschermd werden door de Conventie van Geneve. Ze waren aan de grootste willekeur blootgesteld, bestraffing en mishandeling, waarvan wij getuigen waren. Een paar voorbeelden. Op zekere dag waren 'n paar Polen ontsnapt. Alle Häftlinge moesten toen naar de Appellplatz. Daar stonden ze van 's middags 3 uur tot middernacht (tot de ontvluchten gepakt waren, hetgeen echter niet lukte, want de volgende dag stond een bevel tot aanhouding der vluchtelingen in de Thüringer Volkszeitung). Dit eindeloze appel kwam vaker voor. „Man steht sich die Beine im Leib”, zei Paultje, onze coiffeur. In het kille, gure klimaat kon het soms een hele dag regenen. Als degenen die buiten werkten, en dat was het merendeel der gevangenen, doornat waren, dan werd door de luidspreker geroepen: „Arbeit einstellen. Klamotten trocknen!” Maar deze mensen hadden geen andere kleren om aan te trekken. Ze konden hun kleren uittrekken en in hun blok over touwen hangen te drogen en zelf in bed te gaan liggen. Geen wonder dat er veel zieken en sterfgevallen waren.

In de nabijheid van ons blok stond een keet. Daarin werden stokslagen toegediend: „zehn, zwanzig, dreissig am Asch”, heette het dan. Herhaaldelijk hebben wij de arme, afgeranselde mensen naar buiten zien komen, terwijl ze met de handen de broek vasthielden. Na de mishandeling moesten ze in „Laufschritt” naar buiten.

In de maand januari verscheen er tegen het invallen der duisternis gedurende een dag of tien, een Scharführer met een flinke jongeman op het terrein naast ons blok. Deze jongeman moest zich dan over de grond wentelen en allerlei buitelingen uitvoeren tot hij niet meer kon. Men zei dat het een gestrafte SS-er was.

De toestand der Häftlinge is af te leiden uit de zelfmoorden die er begaan werden. Van twee ben ik getuige geweest. Een Tsjech had zich opgehangen in het raam van het blok naast ons en een Pool in de tuin bij ons blok.

Zoals de naam zegt was het kamp Buchenwald eertijds een beukenbos, gelegen op de Etterberg, 600 m. boven de zee op 6 km. ten noorden van Weimar. Reeds in 1933, het jaar waarin Hitler aan de macht kwam, werden er communisten, die gevangen zaten, heengebracht en er aan het werk gezet om bomen te kappen en barakken te bouwen. Paultje, een nietig mannetje, dat ons als kapper toegevoegd werd, behoorde tot de eersten die er te werk gesteld werden. Het kamp was steeds uitgebreid en telde in 1940 bij onze aankomst 8500 gevangenen. Deze droegen allen dezelfde gevangenskleren: een broek, jas en muts van een stof met

verticale grijze en paarse banen. Ze hadden allen een nummer op de borst en op de broek, evenals wij, maar onder het nummer op de borst een driehoek, die aangaf tot welke categorie van gevangenen zij behoorden. De politieke gevangenen droegen een rode driehoek, de arbeidschuwe een zwarte, de beroepsmisdadigers een groene en de Bibelforscher (getuigen van Jehova) een paarse driehoek. De joden droegen een gele ster (twee driehoeken over elkaar). Recidivisten hadden boven de driehoek nog een strookje van dezelfde kleur. Wie een poging tot ontvluchten had gedaan, droeg nog een schietschijf op de rug. Overigens was ontvluchting alleen mogelijk voor wie buiten het kamp te werk gesteld waren, want behalve de bewaking vanuit de wachttorens, met machinegeweren en schijnwerpers, was het kamp met een electisch geladen prikkeldraadversperring omgeven.

Een groot aantal gevangenen was buiten het kamp te werk gesteld, waar huizen gebouwd en andere werkzaamheden verricht werden. Berucht waren de steengroeven. Er waren mensen van allerlei leeftijd onder de gevangenen, tot zelfs kinderen toe. Dat waren zigeuners en zij droegen een zwarte driehoek. Naast gezonde kerels waren er ook wrakken van mensen, die zich met moeite voortsleepten.

Aan het hoofd van het kamp stond de Lagerführer, een hoge SS-officier, onder hem stonden de Unter-Lagerführer en de Scharführer, die het toezicht hadden. In het kamp zelf werd alles geregeld door Häftlinge. De leiding had hier de Lagerälteste, die destijds Pusse heette en die herhaaldelijk „ans Tor” geroepen werd. Onder hem stonden de Blockältesten en daaronder de Stubenältesten. Deze hadden de zorg voor de huisvesting en verpleging en voor de orde in het blok.

Daarnaast was een organisatie voor het werk. Aan het hoofd hiervan stond de Arbeitsälteste, daaronder de Älteste voor de verschillende bedrijven en daaronder de kapo's, die de voorman van een groep waren. De leiding was grotendeels in handen van communisten.

Ik kan niet zeggen dat er hard gewerkt werd, in tegendeel, het leek alles op werkverschaffing. De volgende scène is het vermelden waard.

Op een zonnige morgen in mei, terwijl ik buiten wandelde, verscheen tegen 7 uur 'n groep joden van 17 man, onder leiding van 'n flinke, mooie kerel als kapo, op de weg naast ons blok. Ze hielden halt en de kapo vertelde hen, dat ze een hoop grond aan de zijde van de weg moesten wegbrengen. Hij deed de mannen zich in een rij opstellen. Toen vroeg hij: „Wer kann hacken?” Er meldde zich niemand. „Nah”, zei hij toen, „es müssen doch welche hacken. Du (en hij noemde een van hen bij zijn naam), „kannst du hacken?” Deze antwoordde: „Wenn es muss, ja.” Daarna vroeg de kapo hetzelfde aan een tweede, een derde en een vierde man. Toen deze met hun taak accoord gingen, zei hij tegen hen: „Nehmet die Hacken und stellt euch dahin”. Daarna vroeg hij aan de overigen: „Wer kann schaufeln (scheppen)?” Weer dezelfde gang van zaken. Op zijn vraag meldde zich niemand en hij wees op dezelfde manier 4 man aan om te „schaufeln”. Intussen was een van de eerste vier begonnen te hakken. Toen riep de kapo: „Noch nicht anfangen. Erst muss die Arbeit organisiert werden” De overige acht man werden aangewezen om de grond

weg te kruien in 2 groepen van vier. Vier kruiers plaatsten nu hun kruiwagen bij een hakker en een schepper. Toen kon het werk beginnen. De grond werd losgehakt en in de kruiwagen geschept. De kruiers kwamen in beweging om de grond een honderd meter verder te brengen. De lege kruiwagens namen nu de plaats van de weggereden wagens in. Een hakker wilde weer beginnen, maar de kapo zei: „Noch nicht anfangen. Die da hinten müssen Zeit haben auszuruhen.” Het was intussen kwart voor acht geworden en ik moest gaan ontbijten, want om acht uur was het morgengebed. Toen ik later terugkwam, was de groep verdwenen.

Overigens hadden de joden het slechter dan de anderen. Ik zie nog een groepje joden een zware holderwagen voorttrekken. Op zondagmorgen moesten zij werken en dat werk bestond gedurende vele zondagen in het verplaatsen van brikken van de ene plaats naar de andere. Bij onze aankomst stond een brikkenoven niet ver van ons blok. Deze hebben de joden tweemaal verplaatst. In een onafgebroken rij trokken zij op zondagmorgen langs ons blok, terwijl ieder twee brikken droeg. Het was een studie waard om na te gaan, hoe ieder zijn brikken droeg: de een droeg er twee voor zich in de saamgevouwen handen, de ander twee op zijn linker of rechter schouder, een derde op iedere schouder één, een vierde in iedere hand één. Maar dit alles was een deerniswekkende vertoning. De Häftlinge mochten zich in hun vrije tijd vrijelijk door het hele kamp bewegen. Maar bij ons blok stond een bordje, waarop stond: „Stehen bleiben oder Unterhaltung mit diesen Häftlinge ist strengstens verboten”. Niettemin had ons blok een zekere aantrekkingskracht, omdat men wist, dat men daar nog wel eens iets kon missen: een sigaret of stukje brood. Zo kwam tegen het vallen van de avond vaak een Pool — ik meen Wyschinsky geheten — bij ons blok en kreeg van Bahnen wat brood. Het was echter verboden de Häftlinge iets te geven en de Scharführer dreigde met strenge straffen. Daar een van de onzen, Korst, zich van dat verbod niets wilde aantrekken, ontstond er grote ongerustheid in ons blok. Tenslotte zag Korst het gevaarlijke van zijn liefdadigheid in. Over het kamp werden we beter ingelicht, toen Paultje onze permanente kapper werd.

De ligging van Buchenwald, in het heuvelland van Thüringen, dat ingesloten wordt door het Thüringer Woud in het zuiden en de Harz in het noorden was (het kamp bestaat niet meer), landschappelijk gezien, mooi. Van uit open plekken in het kamp had men een vergezicht over de Goldene Aue, een vruchtbare streek, waardoor de rivier Unstrut stroomt tot aan de Harz, met de bekende berg Kuffhäuser op de voorgrond. Bij helder weer was het een prachtig gezicht en verrukkelijk was het op een zonnige dag in januari, toen het oog over een zonovergoten golvend sneeuwlandschap gleed, dat door de Brocken, de hoogste top van de Harz, afgesloten werd. Maar zelden reikte het zicht zo ver. De hoogteligging van het kamp op de Ettenberg, een uitloper van het Thüringer Woud, 500 m. boven het niveau van de zee, had ten gevolge, dat het klimaat van Buchenwald overeenkwam met dat van het Hohe Venn: lagere temperaturen dan de vlakke, vaak mist en veel regen. De winter duurde er lang. De eerste dagen van ons verblijf zaten we in de mist. Reeds

vroeg viel de winter in. Op 30 oktober viel sneeuw, die bleef liggen tot einde maart. Op 2 januari lag de sneeuw 1,75 m. hoog. We waren ingesneeuwd. Er moest een gang gegraven worden tot aan het hek om eten en brandstof te krijgen. Na een paar dagen was de sneeuw in elkaar gezakt tot 1 meter en zakte hij steeds meer in. Het was er zeer koud. In begin januari vroom het 25° C. In de woonkamer werd toen voor een dragelijke temperatuur gezorgd, want we hadden stookmateriaal genoeg. Ons rantsoen was dagelijks een bak hout en een bak bruinkoolbriketten. De Häftlinge, die ze brachten (met twee man droegen ze één bak) kregen steeds een sigaret. Daarvandaan, dat zich elke dag een paar bakkendragers met brandstof melden om een sigaret te krijgen. Zo kregen wij dus extra rantsoenen en konden we volop stoken. Erger was het echter in de slaapzaal, waar geen verwarming was. Als dekking hadden we onze drie dunne dekens, die geen beschutting tegen die koude boden. Wat werd al niet gedaan om te kunnen slapen. We gingen met de kleren aan naar bed en bonden ons een deken om. We legden kranten in het bed, maar dit gaf zo'n geritsel, dat sommigen niet slapen konden. We verwarmden brikken op de kachel en legden die in bed. Maar niets hielp tegen die koude. Toen na die koudeperiode iemand van het zweedse gezantschap (Zweden behartigde de belangen van Nederland) op bezoek kwam en we hem onze nood klaagden, werd er in de slaapzaal een kachel geplaatst en enige tijd later ontvingen we een echte deken van het Zweedse Rode Kruis.

Het bleef vriezen tot in maart, maar we hadden, toen de thermometer niet meer onder de 10° C. zakte, in de droge lucht weinig hinder van de kou.

Erger was het toen het ging dooien. De hele omgeving van het blok werd een kleverige massa, waarin je bleef steken, als je naar het appèl moest.

Het is vanzelfsprekend, dat er onder deze klimatologische omstandigheden bij de onvoldoende voeding vele zieken en een tiental sterfgevallen waren. Onder de Häftlinge was de sterfte groot. Dagelijks werden er een dozijn lijken aan ons blok voorbij gedragen, naar het crematorium.

In de maanden maart en april waren er in ons blok veel zieken, waaronder sommigen met longontsteking. De meeste verkozen in het blok te blijven, onder behandeling van onze dokters, die evenwel niet over medicamenten beschikten, boven naar het Revier te gaan. Ze verschenen niet op het appèl. Op een morgen ontbraken 60 man op het appèl. Daarop volgde een order van de Lagerführer, dat alle zieken, die niet op het appèl verschenen, naar het Revier moesten. Wie maar enigszins kon sleepte zich, met behulp van anderen, naar het appèl. Maar enigen waren zo ziek, dat de dokters het hun afraadden. Deze moesten dus naar het Revier. Tot hen behoorde mr. Goseling. Zaterdag voor Palmzondag werd hij naar het Revier gebracht. Ik heb hem nog geholpen bij het aankleden. De volgende dagen brachten de bezoekers van het Revier goede berichten over hem, maar op het einde van de Goede Week werden ze veront-rustend. Paasdag was geen bezoek aan het Revier en ontvingen we geen bericht over hem. Paasmaandag vernamen we dat hij was overleden.

Er is nooit groter verslagenheid in ons blok geweest als toen. Hij is niet de enige van de gijzelaars, die in Buchenwald gestorven is. In het geheel zijn er 13 gestorven, waaronder jhr. van der Heijden, opperstalmeester van de Koningin. Maar mr. Goseling was, ondanks zijn status van oud-excellentie, een echte lotgenoot, die met alles en allen meeleeft en meedeed. Hij achtte het niet beneden zijn waardigheid om aan alle corvées mee te doen, was lid van de „soos”, waar hij tot ridder van „veger en blik” en Levi tot ridder van „de zure bom” werd geslagen. Hij trad op als onze „Sprecher” bij de Lagerführer. Met ontbloot hoofd stonden alle gijzelaars langs het prikkeldraad, toen tegen 11 uur de baar, waarop zijn lijk rustte, langs ons blok door twee Häftlinge naar het crematorium werd gedragen. Een verzoek aan de Lagerführer om het lijk op onze kosten naar Nederland te laten vervoeren, werd als „nicht vorschrittmässig” van de hand gewezen. Evenals bij het overlijden der overige lotgenoten, werd een dodenherdenking gehouden. Onze „koster” Dijkman had een catefalk geïmproviseerd, pater van de Weij verrichtte de absoute, ons kerkkoortje zong de lijkgezangen. Ir. Goudriaan hield als studiemakker van de overledene de lijkrede. Het was een indrukwekkende plechtigheid.

Het duurde lang, eer de stemming in ons blok weer opleefde. Ik zelf had de overtuiging, dat ik ook niet meer levend uit het kamp zou komen.

De dood van Goseling had blijkbaar indruk gemaakt op de autoriteiten. Een hoge SS-man, men zei dat het Rauter was, kwam met gevolg ons blok bezoeken. Er werd gesproken over overbrenging naar Holland, met de opmerking: „Der Winter fängt hier im August an”. Ook de zweedse gezant bezocht ons kamp.

Tenslotte werd ons medegedeeld, dat de nederlandse doktoren de gijzelaars, die om gezondheidsredenen „lagerunfähig” waren, mochten voordragen voor ontslag. Sluiter uit Groningen en Verhagen uit Sittard werden begin juni als „lagerunfähig” voorgedragen.

Van die gelegenheid heb ik ook willen gebruik maken om afgekeurd te worden. Het voorstel tot ontslag werd niet schriftelijk maar mondeling door Tiloeng, een Indonesische arts, die wel de Indonesische Hitler genoemd werd, tegelijk met de voorgedragenen naar het Revier gebracht. Ik heb toen met Tiloeng, wiens vrouw zonder middelen van bestaan in Den Haag woonde, afgesproken, dat ik zijn vrouw 1000 gulden zou geven, als hij mij uit het kamp kreeg. Ik ben toen met Tiloeng en de beide anderen mee naar het Revier gegaan, waar hij mij ook voor ontslag voordroeg. De zaak scheen goed te lopen, maar toen men mijn kaart met de gegevens omtrent mijn gezondheid voor de dag haalde, waaruit bleek, dat ik bij mijn aankomst in Buchenwald 72 kilo woog, daarna achteruit gegaan was tot 68 en nu weer 70 kilo was, zei Peix, zo heette de man die het Revier leidde: „Das kann ich nicht verantworten”. En daarmee was mijn kans verkeken.

Na de dood van Goseling werd onze behandeling beter. Om beweging te hebben mochten we in een colonne, natuurlijk onder geleide, door het kamp marcheren en we zijn zelfs driemaal buiten het kamp geweest, maar binnen de postenlinie. Deze lag op ongeveer 1 km. om het kamp

en werd gevormd door SS-soldaten, die op ongeveer 40 meter van elkaar stonden. Ons werd medegeedeeld, dat de posten bevel hadden op iedereen te schieten die op genoemde lijn kwam. Wij wisten dus waaraan we ons te houden hadden. Op deze uitstapjes, die steeds op een mooie namiddag plaats hadden, leerde ik het „Tor” en de omgeving kennen, al was er niet veel te zien. Boven het Tor stond te lezen: „Recht oder Unrecht, mein Vaterland”. Dit is de van de Engelsen overgenomen leus: „Right or wrong, my country”.

In het ijzeren hek, waarmee de poort afgesloten werd, stond: „Jedem das Seinige!”

In het kamp stonden op verschillende punten grote borden, waarop met schreeuwende letters te lezen stond:

ES GIBT EINEN WEG ZUR FREIHEIT.
SEINE MEILENSTEINE HEISSEN:
GEHORSAM, FLEISS, EHRlichkeit,
NüCHTERNHEIT, SAUBERKEIT, OPFERSINN,
ORDNUNG, DIZIPLIN UND LIEBE
ZUM VATERLAND.

Buiten het kamp, op 'n wegsplitsing, stond 'n wegwijzer met gebeeldhouwde figuren, die boekdelen sprak. Op de ene arm stonden twee jongemannen in SS-uniform met een koffertje in de hand, die met lichte tred in de richting liepen die met „Zur SS-Kaserne” aangegeven stond. De andere wegwijzer vertoonde een dikke bruine pater, een dito priester en een deftige heer, blijkbaar een jood, die door een paar SS-ers in de richting geduwd werden die aangegeven werd: „Zum Lager”. Bij onze aankomst waren we hier gepasseerd, maar in het duister hadden wij dit niet gezien. Op onze wandelingen buiten het kamp zag ik ook de beruchte Steingrube: een groeve van 25 à 30 meter diep met een zeer steil kabelspoor, waarmee stenen naar boven gebracht werden. Hier moeten veel dodelijke ongelukken, ook opzettelijk, voorgekomen zijn. In de steengroeve te moeten werken was een straf.

Gedurende de hele zomer was de overbrenging naar Nederland iets, waarop we hoopten. Maar in augustus werden we naar een ander blok, No. 46, overgeplaatst. Dit werd als een slecht teken beschouwd. Daar we niet meer met terugkeer naar 't vaderland voor de winter rekening durfden te houden, wisten we nog een voorraad bruinkoolbriketten te organiseren, die achter onze kastjes verborgen werd. Niettemin kregen we op 1 november een briefkaart uitgereikt, waarop we naar huis de mededingen moesten zenden: geen brieven of pakketten meer te sturen, eer het nieuwe adres bekend was. We gingen dus weg. Maar waarheen? Kleef werd genoemd, maar niemand wist het zeker. Op 13 november werden we naar het „Effectenzimmer” geleid, waar we de gevangenskleren met onze eigen kleren verwisselden en onze „Wertsachen” en de rest van het geld weer terug kregen. Het was een aangenaam gevoel weer het eigen costume te dragen en het was een vreemd gezicht de meeste lotgenoten, die we alleen in het gestreepte gevangenispakje gezien hadden, nu als heren te zien.

We ontvingen een heel brood als rantsoen voor de reis, die de volgende

dag zou plaats hebben. De volgende morgen heb ik twee „Pell-kartoffeln met een stukje spek gebakken en voor het laatst gebruik gemaakt van het primitieve braadpannetje.

Tegen 9 uur waren we gereed om te vertrekken en te voet naar Weimar te gaan. Zonder verlangen het ooit weer terug te zien — ten minste onder deze omstandigheden — verlieten we het blok, marcheerden door het kamp en passeerden de poort, die het oord der verschrikking afsloot. Het was een wandeling van 6 km. tot Weimar. Toen we er aankwamen, waren blijkbaar net de scholen uit, want troepjes jongens met boeken onder de arm kwamen aanlopen om onze optocht te zien. We waren een schouwspel geworden.

Bij het station hebben we een paar uur buiten moeten wachten in een vrij koude wind. Eindelijk, tegen een uur of twee, kwam onze trein, met zeer goede wagens en genoeg plaatsen. We reden langs stations met bekende namen: Erfurt, Gotha, Eisenach, Kassel. Toen viel de duisternis in. Vervolgens reden we door het Ruhrgebied, waar te oordelen naar de vuren die allerwegen opflitsten, grote bedrijvigheid was en passeerden Venlo. We waren in Nederland. De Venlonaren constateerden het: ze herkenden hun stad. Er werden briefjes aan de familie uit de trein gegooid, in de hoop, dat ze aan het goede adres zouden komen.

Na middernacht stopte de trein aan het station Oisterwijk. We moesten uitstappen, werden in rijen van 5 geplaatst, en geteld. Daarna marcheerden we weg door de duisternis en hielden na circa een half uur halt voor een groot gebouw, waar we, na de nodige voorbereidingen, binnen gingen. We waren in het groot seminarie van het bisdom Den Bosch te Haaren. Daar werd ik op 14 januari 1942 als gijzelaar ontslagen.

J. J. Jongen

ROLDUC in de 16e en 17e eeuw

(Vervolg)

Op de 28e mei van het jaar 1600 overleed abt Wormbs. Mathias Straelen, die pastoor van Hersel was, nam de kromstaf over. Buiten hem bestond de gehele bezetting van de abdij slechts uit drie man. De gebouwen waren zeer vervallen.

De nieuwe abt toog ijverig aan het werk, maakte eerst de abdij weer bewoonbaar en kon reeds in 1606 het Rufugiehuis, dat door brand verwoest was, weer opbouwen. Ook poogde hij de tucht weer te herstellen, daartoe trachtte hij de statuten van Sint Gertrudis hier in te voeren en hij ijverde ervoor om alle Augusteiner kloosters van de Zuidelijke Neder-

landen onder één visitator te brengen. Maar dit mislukte. Door alle tegenspoed ziek geworden stierf hij op 8 mei 1614.

Zijn opvolger Balduinus van Horpusch werd benoemd door de hertog van Brabant op 12 juni van hetzelfde jaar. Hij behoorde tot het adelijk geslacht van Kuckum en was reeds als jongeman ingetreden in de Augusteiner orde. Er is wel eens gezegd dat omstreeks 1600 deze benoemingsprocedure ingang vond, maar Johannus Wormbs werd reeds op dezelfde wijze door de koning in 1557 benoemd. Rond het jaar 1550 werd door Karel V, zoals mij is medegedeeld, dit recht van benoeming verworven. Dr. Boeren schrijft in zijn boek „De Abdij van Rolduc” over deze kwestie (blz. 102) het volgende: dat dit recht een uitvloeisel is van het concordaat dat in 1564 tussen paus en Philips II gesloten werd. Als beginjaartal voor Wormbs geeft hij hier 1577. Het staat vast dat abt Wormbs in 1557 in functie trad. Alle abtslijsten vermelden 1557, ook die welke dr. Boeren zelf achter in zijn boek geeft. Hierdoor kan 1564 in dit verband ook niet juist zijn. Immers een concordaat uit 1564 kan in 1557 geen rechtsgeldigheid bezitten. De conclusie is dus dat dit concordaat vóór 1557 gesloten is en naar alle waarschijnlijkheid omstreeks 1550. Dr. Boeren steunt in zijn publicatie op een artikel van pater J. Kleijntjens S.J. in deel 68 van de „Publications... dans le Limbourg”, waarin deze pater ook de vergissing 1577 maakt.

In 1614 brandde de gehele oostvleugel nog eens af. Maar spoedig werd deze weer opgebouwd. De kerk werd verfraaid met de grote toren, het koor van Dammerscheidt werd overwelfd, er kwamen nieuwe kerkklokken, een orgel en een nieuw hoofdaltaar. Ook de kloostergebouwen werden opnieuw ingericht.

Door Horpusch kreeg de titel van abt meer inhoud. Van de opbrengsten van de rijke kolenmijn van Steinbusch, waar hij nieuwe pompen had geplaatst, kocht hij het leenheerschap over Kerkrade, voor 9600 guldens, en dat over Merkstein, voor 5.600 guldens, van de landsregering in Brussel. De volledige titel van de abt luidde nu dan ook: „Abbé de Rolduc, Seigneur des bancs de Kerckraet et de Merkstein, de Goé etc. etc., Primat des Etats des Pays d'Outre meuse etc.”. Sedert de twaalfde eeuw bezat Rolduc's abt reeds de grondheerlijkheid in Goé en Lommersum. Van de schepenbank van Kerkrade ging men bij hem in hoger beroep, voorts had hij het voorzitterschap over het leen- en laathof der abdij. Hij was ook lid van de Staten van Limburg en Overmaze met de titel van Primaat, als voornaamste gezagsdrager van de eerste stand. Deze titel deelde hij met de abt van Val-Dieu.

Tengevolge van de tocht van Frederik Hendrik langs de Maas in 1632, geraakten de landen van Valkenburg, Daelhem en het gehele gebied van Overmaze in handen van de Staatse troepen. Zelfs werd in 1633 het slot Limbourg tot overgave gedwongen. Vergeefs legde de abt van Rode en zijn kloosterlingen de eed van trouw aan de Saten-Generaal af om de goederen der abdij te sparen. Tijdens het beleg van Maastricht werd Rode toch geplunderd. Er werd jacht gemaakt op de priesters en religieuzen, vooral op die van Rolduc en Val-Dieu, als wraak voor het gevangen houden van enkele predikanten te Breda door de Spanjaarden.

Immers de landen van Overmaze waren in die tijd Spaans gebied en behoorden tot de Zuidelijke Nederlanden. De priesterjacht duurde ongeveer een jaar en gedurende die tijd moesten de kanunniken als leken gekleed in bossen en boerderijen een schuilplaats zoeken. Op 18 december van het jaar 1635 stierf abt Horpusch.

Met veel moeite slaagde men erin, een familielid van de overleden abt, een zekere Casparus Duckweiler, tot abt te benoemen. Reeds dadelijk bij zijn ambtsaanvaarding had hij te maken met grote moeilijkheden. De pastoors van Eupen, Henri-Chapelle, Doveren en Lommersheim waren aan de pest gestorven. Kloosterlingen waren niet beschikbaar en zo benoemde de abt wereldheren. Op de burcht van 's Hertogenrade lagen in die tijd troepen van hertog Karel IV van Lotharingen, die van het land van Limburg een bedrag van 50.000 gulden te vorderen had. Deze troepen terroriseerden met hun roof- en plundertochten de gehele omgeving en vanzelfsprekend had ook de abdij, die immers recht tegenover de burcht ligt, veel te lijden. Verder waren er nog geschillen met de baron van Rimbürg, de Heer van Bornheim en de inwoners van Lommersum. Omdat dientengevolge de abt het werk niet meer aankon, werd er in het jaar 1647 een coadjutor benoemd. Als zodanig trad op de bekende Winandus Lamberti, de latere abt. Drie jaar regeerde Lamberti als coadjutor en in 1650, bij de dood van Duckweiler, neemt hij de waardigheid volledig over.

De oorlog tussen Spanje en Holland is geëindigd in 1648 met de vrede van Munster. Te Munster ging men uit van het principe „uti possidetis” d.w.z. ieder behoudt wat hij bezit. Voor Rolduc was dit echter niet voordelig. De Staatsen hadden zich immers meester gemaakt van deze Spaanse gebieden! De hebzucht van de Republiek was gewekt door de schoonheid van de abdij. Schraapzucht, politieke haat, godsdienstige onverdraagzaamheid, vroegen a.h.w. om deze roof. Rolduc verkeerde in gevaar. Indien namelijk de abdij en haar bezittingen in handen van de Republiek zouden vallen, dan zou dit vast en zeker leiden tot een definitieve ondergang. Ook de Spaanse koning voelde niet veel voor een overdracht van de abdijen Rolduc en Val-Dieu. Onder het abbatiat van Casparus Duckweiler reisde Lamberti reeds talloze malen naar Den Haag om aldaar Rolduc's belangen te bepleiten, waarbij hij zich een bekwaam onderhandelaar betoonde.

Op 12 december 1650 overleed Duckweiler. De Staten-Generaal was vast besloten om de keuze van een opvolger te voorkomen. De kloosterlingen kozen daarom in recordtijd met algemene stemmen Lamberti. Reeds 15 dagen later kwam de goedkeuring al van Brussel van de Spaanse regering. Rolduc bleef zich nl. Spaans beschouwen. De toelag der Staten was mislukt en nu probeerden zij op allerlei manieren de abt ertoe over te halen het klooster af te geven aan de Republiek. Maar de abt bleef standvastig en onwrikbaar als een rots in de branding. Men zond een sluipmoordenaar op hem af, maar de abt wist aan zijn dolk te ontkomen en op voorspraak van de abt schonk men de aanvaller genade.

Daar de abt zich veel moeite gedaan had om in de drie landen van Overmaze (Valkenburg, Daelhem en 's Hertogenrade) het Spaans gezag te

handhaven richtte hij een schrijven tot de koning van Spanje om hiervoor een vergoeding te verkrijgen. In deze brief had hij nauwkeurig uiteengezet wat hij in het belang van de koning gedaan had. Door verraad van een der schepenen van Limburg kwam de brief in handen van de Staten-Generaal. De Staten begonnen daarom een proces tegen de abt waarin zij hem beschuldigden van „wedgespannicheyt tegens den Staat der Vereenigde Nederlanden”.

Op 29 november 1656 werd door de Staten een besluit genomen „dat aan den Drossaert Ittersom geschreven sal worden, dat hij tegens den abt van Cloosterraet sal procederen”. Onder valse voorwendzels werd de abt op 6 december 1656, door de Drossaard, naar de burcht van 's Hertogenrade uitgenodigd en gedurende tien maanden en tien dagen werd hij daar opgesloten. Het proces tegen hem begon intussen. Daags na zijn gevangenneming protesteert de abt in zijn hoedanigheid van commissaris van het hertogdom Limburg tegen zijn arrestatie en ontkende de bevoegdheid van de rechtbank. Tevens beriep hij zich op de Chambre mi-partie. Trots weigerde hij zich te verdedigen tegen de aanklacht. Van Ittersom had onmiddellijk de Staten-Generaal van de gevangenneming op de hoogte gebracht. Ook de Spaanse gezant protesteerde heftig bij de Staten-Generaal, maar deze liet zich niet intimideren. Reeds op drie januari 1657 wordt door de schepenen vonnis gewezen. In dit vonnis wordt de abt vervallen verklaard van zijn beneficië, staat en waardigheid, bovendien moest hij alle documenten van de abdij afgeven, en hij werd verbannen uit de Republiek met het verbod om op straffe van 100 gouden realen deze ooit weer te betreden. Al zijn bezittingen werden verbeurd verklaard. Na afloop van het proces haastte van Ittersom zich om de Staten-Generaal op de hoogte te stellen van het vonnis. De Staten stelden de missie in handen van de Raad van State met een verzoek om advies. Volgens dit advies, dat op 30 januari 1657 werd uitgebracht, moest het vonnis worden uitgevoerd. Dit advies met bijlagen gaven de Staten door aan Hare Hoogmogende Gedeputeerden „tot de saeken van de landen van Overmaze om te visiteren, examineren en daarvan rapport te doen”.

De bijzonderheden omtrent het verdere verloop zijn ons niet bekend, maar uit de Analen weten wij dat de Drossaard bij de kloosterlingen bijna succes had gehad, als Lamberti niet gewaakt had.

Door de beloften van een pensioen wisten de Staten sommige kloosterlingen voor hun plannen te winnen, en de regering verheugde zich reeds over het bezit der abdij. Maar te vroeg! Lamberti wist echter in een kruikje, dat op de abdij bezorgd moest worden, de woorden „maledicta pensio” te griffen, dat betekende: „dat vervloekte pensioen”. Deze kreet van afkeuring heeft de reeds wankelende koorheren op hun schreden doen terugkeren en de overigen in hun volhardende houding gesterkt. Door toedoen van Stephanus de Gamarra, de legaat van het hof van Spanje bij de Republiek, werd de abt naar de abdij teruggebracht en in zijn eer hersteld. Maar de kwestie van de landen van Overmaze blijft splende.

De Chambre mi-parti komt niet tot een besluit en in 1657 blijkt dat zij

deze kwestie niet tot een einde kan brengen. Tenslotte gaat een Hollandse Commissie met de gezant de Gamarra overleg plegen. Beide partijen bereiken overeenstemming. Zij bepalen dat de koning en de Staten ieder de helft van de drie landen van Overmaze „in vollen vrijen eigendom, superioriteit ende souvereiniteit zullen hebben, houden ende bezitten eeuwichlijck ende erflijck”.

Dit bracht evenwel weer een nieuwe moeilijkheid met zich mee, nl. welk stuk zou de koning, welk de Staten krijgen. Eerst in 1661 kwam men overeen dat de Spaanse gezant twee delingsvoorstellen zou indienen, waarvan de Staten dan een zouden aanvaarden. Op de tweede maart diende de gezant zijn voorstellen in. Hij had de verdeling zo gemaakt, dat het in het belang van de Staten zou zijn om datgene te kiezen waarin de abdij van Rolduc *niet* lag. Reeds op 8 maart deelden de Staten afgevaardigden mee, dát deel te nemen waarin 's Hertogenrade en dus ook de abdij gelegen was. De abt echter werd niet ontmoedigd, hij rekende op Gods hulp en deed zijn uiterste best om de Spaanse gezant over te halen de verdeling niet goed te keuren. Zeer welsprekend pogde hij hem te overreden om dit goed voor de koning te behouden. Het concept van deze brief bevindt zich, volgens Corten, op Rolduc zelf. Na enorm veel opofferingen en moeiten, na veel heen en weer reizen wordt de zaak op 18 oktober 1662 tot een goed einde gebracht.

Spanje zal afstand doen van een groter deel van zijn bezittingen en Rolduc en eveneens Val-Dieu blijven daardoor Spaans. Als blijk voor zijn erkentelijkheid jegens Lamberti schenkt de paus hem het recht de mijter te dragen. Lamberti was daarmee de eerste gemijterde abt van Rolduc. Kort na zijn grote overwinning stierf Winandus Lamberti in het jaar 1664 en werd begraven in de kerk van zijn abdij.

P. J. A. M. Keyzers

Literatuurlijst:

- R. CORTEN : Rolduc in woord en beeld;
Kerkrade 1902, 107-127.
- P. BOEREN : De abdij van Rolduc;
Maastricht 1945.
Hfdst. IX : „Reformatie en Contra-reformatie”, 97-109.
- J. KLEYNTJENS : De verkiezing van de laatste abt van Rolduc vóór de hervorming;
in: Publications .... dans le Limbourg, Dl LXVIII;
Maastricht 1932, 61-70.
- J.L. MEULLENERS : De legertochten tussen Maastricht en Mook;
in: Publications .... dans le Limbourg, Dl XXV;
Maastricht 1888, 196, 249.

Het hoofdaltaar in de kerk van Nieuwenhagen

Uit het feit dat onze kerk een groot en kostbaar hoofdaltaar bezit, mag men niet afleiden dat er ooit een periode is geweest, waarin de inwoners van Nieuwenhagen zo welvarend waren dat ze voor hun parochiekerk zo'n waardevol geschenk konden laten maken. Het is dan ook niet gemaakt voor de kerk van Nieuwenhagen, maar voor de kloosterkerk van Burtscheid bij Aken in opdracht van de zusters Cistercienserinnen, die er een abdij hadden. Deze abdij werd met zovele andere (o.a. Rolduc) door de Fransen in 1794 opgeheven. Na de aftocht van de Fransen zijn de zusters er niet meer teruggekeerd. Toen deze abdijskerk van Burtscheid, de St. Jan de Doper, parochiekerk werd, moet men geen behoefte meer gehad hebben aan het oude altaar. Het werd op 3 maart 1823 verkocht aan de kerk van Nieuwenhagen, samen met twee zijaltaren.

Dit zijn de enige gegevens die nog gehaald konden worden uit de weinige archieven van Burtscheid, die na de verwoesting van de laatste oorlog zijn overgebleven. De aankoop moet zijn gesloten door rector Frans Jozef Jongen of rector Johan Michael Cleven. Het kan ook mogelijk zijn dat Aloys Klausener, de stadsarchitect van Aken, zijn naamgenoot of familielid, kapelaan Klausener uit Schaesberg, gewezen heeft op de kans om dit altaar te kunnen kopen. Kapelaan Klausener, de latere eerste pastoor van Nieuwenhagen, was namelijk als penningmeester van Schaesberg, medeverantwoordelijk voor de materiële zaken van de kapel te Nieuwenhagen, die immers als hulpkerk toen nog afhankelijk was van Schaesberg en nog geen eigen kerkbestuur had.

Of de oude kapel van Nieuwenhagen in 1823 hoog genoeg was om dit altaar in zijn geheel op te stellen is nog een vraag. Het is mogelijk dat het tot 1832 nog in Burtscheid is gebleven omdat in dat jaar het nieuwe altaar werd geplaatst in Burtscheid. Toen het achterste gedeelte van de vergrootte kapel (tegenwoordig patronaat) omstreeks 1839 gereed gekomen was, was er in ieder geval plaats genoeg om dit hoge altaar te kunnen opzetten en te kunnen gebruiken.

Vergelijkt men het altaar van nu met het altaar van toen zoals dit voorkomt op een foto ervan uit het archief te Bonn, dan merkt men dat sinds dien slechts een paar veranderingen zijn aangebracht.

Zo bevond zich oorspronkelijk onder de altaarsteen een houten grafzerk met het gebeente van St. Gregorius, aan de voorzijde versierd met twee gekruiste palmen, de symbolen van de overwinning.

Bij de overbrenging van het altaar naar de nieuwe kerk in 1917, is deze zerk, die vermolmd moet zijn geweest, opgeruimd. De altaarsteen werd voorlopig geplaatst op vier zuiltjes van mergel. Omstreeks 1935 is een nieuwe altaarsteen geplaatst op een rood-marmeren gebogen onderbouw. Bij dit altaar is het opvallend dat de achterzijde van het houtwerk ook de versieringen draagt die voorkomen op de voorzijde. Dit is een teken

dat dit altaar in de abdij van Burtscheid meer in het midden van de kerk heeft gestaan, en gebruikt werd zowel aan de zijde waar de kloosterlingen zaten als aan de zijde voor de parochianen.

De witte kleur met de goudversiering werd pas aangebracht in 1958. Dit altaar is ontstaan in een tijd van culturele opbloei in Luik en Aken tussen 1700 en 1800. In deze tijd leefde te Aken de ontwerper Jozef Couven en zijn zoon Jacob. Beiden hebben grote invloed gehad op de bouwkunst in en rondom Aken. Zij zijn ook de ontwerpers van dit altaar, maar ook van altaren in de O.L. Vrouwekerk van Maastricht en de dekenale kerk van Kerkrade.

De opbouw van zo'n groot altaar wilde in uiterlijke stoffelijke vormen een geestelijke gedachte tot uitdrukking brengen, vooral de verhevenheid van het Allerheiligste Sacrament. Daardoor maakte men tabernakel en expositietroon steeds grootser en monumentaler.

Zelfs werd het priesterkoor in zijn geheel met zijn versiering mee opgenomen in de vorm en de opbouw van het altaar.

In het bisdom Luik kende men vooral het tweedelig tabernakel; het onderste gedeelte om het Allerheiligste te bewaren, het eigenlijke tabernakel, en het bovenste om het Allerheiligste ter aanbidding uit te stellen, de expositietroon. In dit bisdom is de verering van het Allerheiligste bevorderd o.a. door de invoering van de practijk van het veertig urengebed.

Hierdoor is een ontwikkeling ontstaan in de vorm van de monstrans tot een stralenkrans die erbij hoorde. Omdat zo'n monstrans nog tamelijk zwaar was ontstond de draaibare expositietroon boven het tabernakel. In andere streken ontstond een eendelig draaibaar tabernakel met drie nissen : voor altaarkruis, voor ciborie en voor monstrans.

Men hoeft zich zelfs niet te verwonderen dat de voorliefde voor spiegels, die men in deze 18de eeuw in paleizen en herenhuizen aanbracht, de architecten ertoe bracht deze ook aan te brengen in de nissen van de expositietroon. Door terugkaatsing van het veelvuldige kaarslicht bij de uitstelling van het Allerheiligste door deze spiegels, trachtte men de monstrans nog meer te laten opvallen.

In de troon van het altaar in onze kerk zijn nu nog aanwezig vijf nissen met metalen spiegels. De glans is echter vergaan en de platen zijn nu wit gelakt en het geheel is verborgen achter rode zijden gordijntjes.

Hoewel er misschien nog andere expositietronen zijn behouden gebleven, zijn er slechts drie bekend, waaronder die van Nieuwenhagen. Meestal werd op de gesloten zijde van de troon een voorstelling in houtsnijwerk of schilderwerk aangebracht.

Ons altaar dat gebouwd werd omstreeks 1765 naar een ontwerp van architect Couven, bestaat uit een altaartafel van steen op een marmeren onderbouw : het eigenlijke altaar dus. Daarachter verrijst op een aparte onderbouw van hout een eikehouten bovenbouw. Boven de altaartafel staat een vooruitstekende kaarsenbank, versierd met gebeeldhouwde slingers. Daarop in het midden het vrijstaande tabernakel met draaibare expositietroon. Op de gesloten zijde van de troon was oorspronkelijk aangebracht de driehoek met het oog Gods, symbool van de Vader; nog

te zien op foto's uit de oude kerk. Daarboven ligt een bol, omgeven door een lauwerkrans, en op de bol een pelikaan, die zijn jongen voedt, symbool van de Zoon.

Het derde symbool van de H. Drievuldigheid, dat van de H. Geest, namelijk de duif, is aangebracht op een baldakijnachtige troon, die gevormd wordt door vier rijkversierde en bewerkte pilasters en twee opengewerkte kolommen, waarop een sierlijk gebogen lijst rust. Boven deze lijst staan weer vier mooi gebogen bogen, waarop een krans rust. Hierop is weer geplaatst een grote kroon met beugels, waarop een kleine wereldbol met kruis.

De tabernakeldeur is versierd met een symbool van Christus, een lam, vasthoudend een kruis, en liggend op een gesloten boek met zeven zegels. Er boven staat een bandarol met de woorden : Agnus Dei. (Lam Gods.) Het hele altaar, zowel altaartafel als bovenbouw, wordt omsloten door een tweedelige naar voren buigende afsluiting. Op de hoeken zijn op kleine kolomvormige knielbankjes aan de voorzijde aangebracht twee adoranten (biddende engelen) en op de achterzijde twee lampen met handgrepen.

Over de vijf nissen met spiegels is reeds gesproken.

Zo heeft dit altaar ongeveer dertig jaren dienst gedaan in de abdijkerk van Burtscheid en is het ongeveer 130 jaren een sieraad en een rijke aanwinst van onze parochiekerk.

H. Meens, pastoor.

Het eerste kerkhof van Nieuwenhagen

Vóór het jaar 1801 moest een overledene van Nieuwenhagen begraven worden op het kerkhof van de St. Pancratiuskerk te Heerlen. Men had immers nog geen eigen parochie, men behoorde nog onder de parochie Heerlen. Maar vanwege de grote afstand liet men zich, met voorbijgaan van de rechten van de pastoor van Heerlen, ook wel begraven te Eygelshoven.

Tengevolge van het concordaat van Napoleon van 1801 werd Nieuwenhagen afgescheiden van Heerlen, maar nog geen zelfstandige parochie. Men werd een hulpkerk van Schaesberg, zonder recht van dopen, trouwen en begraven. Van 1801 tot 1831 moest dit geschieden in Schaesberg.

Op 19 april 1831 werd de kapel van Nieuwenhagen onafhankelijk verklaard van de parochie Schaesberg en verheven tot rectoraat met recht van dopen, trouwen en begraven. Vanaf die datum dateren ook de doop-, trouw- en begrafenisregisters van Nieuwenhagen.

Deze regeling, waarnaar men reeds lang had gestreefd, bracht ook met zich mee dat men nu in eigen plaats moest gaan zorgen voor een eigen begraafplaats.

Zoals in 1827 goede gezeten burgers reeds hadden gezorgd voor een pastorie, zodat de priester die de parochie verzorgde ook in hun midden kon wonen, zo stonden ook nu weer enkele mensen gereed om te zorgen dat de overledenen binnen hun rectoraat te rusten konden worden gelegd. Zij schonken een weiland voor het inrichten van een kerkhof.

Merkwaardig dat over hetzelfde stuk weiland drie verschillende lezingen zijn.

Voorreest rust in het archief van de kerk een acte van 13 juni 1831, verleden voor notaris Vansleype. Hierbij deed het echtpaar Johannes Hanssen en Maria Catharina Triebels samen met het echtpaar Caspar Kölgen en Maria Theresia Hanssen, allen inwoners van Nieuwenhagen, een schenking aan rector Bosten van een weide, gelegen in Onders-nieuwenhagen, groot vijf vierkante roeden, een en dertig dito ellen, drie en zestig palmen of vijf aren dertig centiareen, om te dienen voor kerkhof. Verder is er een verklaring van genoemde rector Bosten uit 1858, dus 27 jaren later, die nu pastoor is te Ubachsberg. Hij verklaarde dat hij op 30 juni 1831 deze weide namens de kapel gekocht had, en dat deze nu, terwijl ze reeds enkele jaren niet meer gebruikt werd voor kerkhof, toch eigendom was van de kerk.

Tenslotte is er een aantekening gemaakt in het overlijdensregister van de parochie op 5 oktober 1831. Hierin wordt vermeld dat Frans Theodoor Zengen op die dag is overleden, dat hij 65 jaar oud is geworden, echtgenoot is van Maria Agnes Olmans en zoon van Jacob Zengen en Anna Spierts. Verder staat er dat deze op 11 juni 1831 een weide gekocht heeft die hij schonk aan de deservitor voor kerkhof.

Hoe we ook mogen denken over deze drie verklaringen, het gaat telkens over dezelfde weide, de tegenwoordige tuin van het huis Mulders, Hereweg 55, tussen Hereweg en Hoefvelderweg.

De eerste die na de erkenning van de kapel als rectoraat overleed, kon nog niet in Nieuwenhagen begraven worden omdat het kerkhof er toen nog niet was. Deze en ook de twee volgende werden nog begraven te Schaesberg. Een meisje van 11 jaar werd als eerste op het kerkhof van het nieuwe rectoraat begraven.

Dit kerkhof is in gebruik gebleven van juli 1831 tot 5 december 1837, toen er als laatste begraven werd Johannes Gerhardus Borghans, echtgenoot van Maria Josephina Jurgen, oud 51 jaar. Tussen deze twee data werden er 181 personen begraven.

Na de erkenning van de kapel als rectoraat, was rector Bosten begonnen met de vergroting van de kapel. Hij had daarvoor ter beschikking een weiland achter de kapel, dat nog toebehoorde aan de zes kinderen Keller uit Gent. Wat niet nodig was voor kapel mocht hij gebruiken voor kerkhof. Zo hadden zij bepaald op 3 september 1837. Dit nieuwe kerkhof achter het tegenwoordige patronaat aan de Haanweg, werd op 9 januari 1838 ingezegend door deken J. P. Schmeitz uit Kerkrade met assistentie van de eerste pastoor van de parochie, Klausener, en van Frans Damoiseaux, pastoor uit Rimburch. De eerste begrafenis op dit nieuwe kerkhof vond plaats op 13 januari 1838 nl. van Johanna Maria Keybets, oud zes jaar. Dit kerkhof is meerdere keren vergroot door aankoop en schenking van aangrenzende percelen. Zo werd op 13 juli 1847 een weide, die grensde aan het oostelijk gedeelte van het kerkhof, ingezegend door A. J. Quodbach, deken van Kerkrade, met assistentie van pastoor Klausener en Henrotte, de eerste kapelaan van Nieuwenhagen.

Het oude kerkhof werd vanaf 1838 niet meer gebruikt, maar werd weer benut als weiland door de familie Mulders, die reeds in 1910 een huis naast deze weide had gebouwd. Op 4 juli 1917 vroeg deze familie aan het kerkbestuur deze wei te mogen kopen. Maar dit werd afgewezen omdat het een gewijde plaats was. Later werd het toch aan Mulders verkocht in 1922. Een enkel kruis stond toen nog tegen de heg.

Met het verdwijnen van dit kruis is ook de laatste herinnering verdwenen aan het eerste kerkhof van Nieuwenhagen.

H. Meens, pastoor.

HISTORISCHE CHRONIEK

SCHENKINGEN:

1. Op 8 oktober 1966 schonk de heer J. Salden te Merkelbeek aan de stadsarchivaris van Heerlen een door hem eigenhandig vervaardigd en bewerkt afschrift van de *Doopregisters van de parochie Jabeek over de jaren 1679—1899*. De hierin voorkomende persoonsnamen werden door de heer Salden alfabetisch, in twee afzonderlijke delen, gerangschikt. De uit één gezin stammende kinderen werden in het register onder hun ouderpaar samengebracht, waardoor de raadpleging ervan direkt een kijk geeft op het familieverband. Waar mogelijk werden eveneens de huwelijksdata van de echtparen vermeld. Daarnaast treffen we in het register van iedere dopeling de getuigen aan. Het geheel telt 347 bladzijden en is in één band samengebonden.

Dit geschenk betekent niet alleen een waardevolle aanwinst voor het gemeentelijk historisch archief van Heerlen, doch ook een zeer handig hulpmiddel voor de vele genealogen en geschiedvorsers, die vooral op zaterdagmorgen van de hen geboden kans gebruik maken om onderzoekingen in het gemeentearchief te komen doen.

2. De heer P. M. Kerckhoffs te Heerlen droeg in zijn kwaliteit als secretaris van het niet meer bestaande *Vendel Heerlen-kom van de Heerlense Burgerwacht* op 15 december 1966 de nog aanwezige stukken van deze vereniging aan het gemeentearchief van Heerlen over. Het betreft hier een notulenboek (1934 januari 31 — juni 8) en een omslag met correspondentie (1934—1935).

Zowel in het sociaal-economisch als ook in het geschiedkundig-cultureel vlak van Heerlens verleden kan deze schenking als zeer waardevol worden aangemerkt. Door deze overdracht worden tevens deze bescheiden voor het nageslacht veilig gesteld.

De stukken zijn onder de groep „gedeponeerde archieven” in het centraal gemeentelijk archiefdepot geplaatst.

BEZOEKEN:

De Padvindergroep van de St. Franciscusparochie, Laanderstraat-Heerlen, bracht op 23 november 1966 een bezoek aan de gemeentelijk oudheidkundige dienst. De heer L. van Hommerich ontving dit 21 personen tellende gezelschap en ging in zijn inleiding nader in op het verleden van Heerlen. Vervolgens werd de groep rondgeleid in het gemeentelijk oudheidkundig museum.

- 1 okt. Officiële ingebruikname van de Kerkraadse H.B.S. „St. Antonius Dr.”.
- 3 okt. De Heerlense gemeenteraad besluit tot aankoop van het beambtenpension van de O.N.-mijnen aan de Valkenburgerweg.
- 5 okt. Opening van het nieuwe boerenleenbankgebouw te Heerlen-Welten.
- 8-9 okt. Feestviering ter gelegenheid van het 100-jarig bestaansfeest van de „Derde Orde Gemeenschap” te Heerlen door de afdelingen Laanderstraat en Sittarderweg.
- 12 okt. De overplaatsing van het geallieerde hoofdkwartier „AFCENT” naar Brunssum is door de permanente Navo-raad goedgekeurd.
- 19 okt. Opening van het Italiaans trefcentrum te Heerlen aan de Beersdaalweg in aanwezigheid van de bisschop van Roermond en van de Italiaanse ambassadeur.
- 29 okt. Ingebruikname van het nieuwe Groene Kruisgebouw te Heerlen-Welten.
- 13 nov. Viering van het 85-jarig bestaansfeest van de Postduiven Vereniging Zephir te Bocholtz.
- 19 nov. Viering van het 50-jarig jubileum van de Heerlense voetbalclub VVH '16.
- 20 nov. Viering van het 100-jarig bestaan van harmonie St. Caecilia te Hoensbroek.
- 20 nov. Viering van het 85-jarig bestaansfeest van de schutterij St. Sebastianus te Spekholzerheide.
- 20 nov. Viering van het 40-jarig bestaansfeest van het kerkelijk zangkoor St. Caecilia te Nieuwenhagen.
- 22 nov. Eerste lunch-koncert in Heerlens schouwburg.
- 24 nov. Oprichting van Stichting Administratiekantoren Zuid-Limburg te Heerlen, die m.i.v. 1 januari 1967 de uitvoerende werkzaamheden van AMF, BMF en Bedrijfsvereniging voor de Mijnstreek overneemt.
- 25 nov. Opening van het Cultureel Centrum te Voerendaal.
- 30 nov. Opening van het nieuwe Streekwoonwagenkamp Oostelijke Mijnstreek te Heerlen.
- 1 dec. Werkbezoek van oud-minister drs J. den Uyl aan Zuid-Limburg met o.a. bezoeken aan Heerlen en Kerkrade.
- 2 dec. Bezoek van Prinses Margriet en mr Pieter van Vollenhoven aan de Stm. Emma te Hoensbroek.
- 3 dec. Installatie van het algemeen bestuur — nieuwe stijl van het Industrieschap Oostelijke Mijnstreek in het Heerlens stadhuis.
- 7 dec. Oprichting van het „Ondernemerscontact Zuid-Limburg Oost” tijdens een vergadering van werkgevers in het Grand-Hotel te Heerlen.
- 9 dec. Aan de Schelsberg te Heerlen is door de samenwerking van het Fonds voor Sociale Instellingen van de Staatsmijnen en Chas Macintosh N.V. te Stein een nieuw confectie-atelier ingebruikgenomen voor 100 ex-mijnwerkers.

- 13 dec. Opening van Brunssums Muziekschool.
- 28 dec. De Minister van economische zaken drs J. A. Bakker ondertekent de notariële akte, waarbij m.i.v. 1 januari 1967 de „N.V. Nederlandse Staatsmijnen” wordt opgericht. Deze N.V. zet dan het bedrijf van de „Staatsmijnen in Limburg” voort.
- 29 dec. Bericht dat levensvatbare toeleveringsbedrijven van rijkswegen financiële steun zullen ontvangen.
- 30 dec. Als gevolg van mijnschade heeft het rectoraatskerkje Leenhof een algehele restauratie ondergaan.
- 30 dec. Verhuizing van Belastingdienst van Geleen naar Heerlen.
- 30 dec. Bericht dat tussen de „Machinefabriek Limburg N.V.” en de Amerikaanse Fisher Industries een samenwerking tot stand is gekomen. De oude naam is veranderd in „Machinefabriek May-Fran Limburg”.
- 31 dec. Rijksgoedkeuring is verleend voor de bouw van een huishoud- en industrijschool te Heerlen.

Redactie

REGISTER

op de inhoud van de jaargang 1966

door

drs L. van Hommerich, secretaris.

Aflevering 1, januari/maart.

— Heerlens officiële vlag (door L. van Hommerich):	1
— Heerlens nieuwe gemeentewapen (door L. van Hommerich):	4
— Nieuws van de Westelijke Romeins-Heerlense woonsektor (door L. van Hommerich):	6
— Rapport romeinse opgravingen te Heerlen (door Jos Gielen):	13
— Bijdrage tot de geschiedenis van het huis Roebroek (Rodenbroich) te Heerlerheide-Heerlen (door L. van Hommerich):	20
— Een Joodse aanslag op het huis van een gereformeerde schoolmeester te Voerendaal (door H. Boiten):	30
— Comité romeinse thermen (door Jan Huntjens):	33
— Een romeins bronzen lampje in het gemeentemuseum te Heerlen (door J. H. F. Bloemers):	34
— School en Onderwijs te Nieuwenhagen in de vorige eeuw (door H. Meens):	37
— Historische Chroniek (door L. van Hommerich):	43
Bezoek minister-president mr J. Cals en prof. dr ir I. A. Diepen- horst, minister van onderwijs en wetenschappen aan het oud- heidkundig museum van Heerlen:	43
Bezoek prof. dr J. E. Bogaers aan het opgravingsterrein Kruis- straat-Coriovallumstraat:	43
Rijksgoedkeuring thermenmuseum:	43
Ontvangst Raadscommissie voor onderwijs en culturele zaken door de gemeentelijke oudheidkundige dienst:	43
Aanwinsten gemeentelijke oudheidkundige dienst:	
a) <i>archieff</i> :	
Notulenboek van de vereniging „Heerlens Vooruitgang”:	44
b) <i>museum</i> :	
1) een viertal bijzondere romeinse keizermunten, door aankoop:	44
2) plaatsing van bouwfragmenten en molenstenen in het museum:	45
3) vlag met draagriem van de Kath. Jonge Middenstands- vereniging Heerlen:	45

c) <i>bibliotheek</i> : schenking van boeken en tijdschriften door de heer J. J. H. Joosten:	46
d) <i>historische-topografische verzameling</i> : 20 prentbriefkaarten van oud-Heerlen, door aankoop:	46
Muntvondst te Heerlen, Leonard Stassenstraat:	46
Chronologisch kwartaal-overzicht:	47
 <i>Aflevering 2, april/juni.</i>	
— Enige beschouwingen over het historisch en juridisch bewijs (door H. J. M. Frusch):	49
— Herinneringen aan Buchenwald (door J. J. Jongen):	52
— Rolduc in de 16e en 17e eeuw (door P. J. A. M. Keyzers):	54
— Historisch nieuws rond Heerlens Kerkplein (door L. van Hommerich):	56
— Romeinse vondsten in Heerlen op het hoekpunt Kruisstraat- Coriovallumstraat (door Jos Gielen):	64
— Paspoort van Simon Pierre Ernst (door G. Ramaekers):	66
— Historische Chroniek (door L. van Hommerich):	67
 Spreekbeurten over ons streekverleden:	
1) Spreekbeurt van drs L. van Hommerich voor de Société d'histoire du Droit et des Institutions des Pays Flamands, Picards et Wallons tijdens een congres te Valenciennes over het onderwerp: Philippe le Hardi et les Etats du duché de Limbourg et des autres pays d'Outre-Meuse, 1387—1404:	67
2) Uiteenzetting over de bedreigde grenslijn Wassenberg- Gangelt-Heerlen-'s-Hertogenrade onder het bestuur van Filips de Stoute, 1387—1404, door drs L. van Hommerich voor de Academie te Rolduc:	67
 Bezoeken en ontvangsten:	
a) Corderius-lyceum te Amersfoort:	67
b) Nederlands Klassiek Verbond:	68
c) Burgerdag te Heerlen:	68
d) Provinciale Planologische Dienst:	68
 Vergadering Limb. Geschied- en Oudheidk. Genootschap te Heerlen:	68
 In memoriam J. C. M. Horst:	69
 Chronologisch kwartaal-overzicht:	70

Aflevering 3, juli/september.

— Recente romeinse vondsten in Brunssum (door prof. dr. J. E. Bogaers):	73
— Uit de notulen der schepbank der heerlijkheid Schaesberg (door J. J. Jongen):	76
— De gevangentoren van Heerlen. Aantekeningen betreffende herstel en vernieuwing, 16e — 19e eeuw (door N. Eussen):	77
— Herinneringen aan Buchenwald, vervolg (door J. J. Jongen):	89
— Rolduc in de 16e en 17e eeuw, vervolg (door P. J. A. M. Keyzers):	94
— De Nachtwacht te Nieuwenhagen (door H. Meens):	97
— Medische instrumenten in het Heerlens Museum (door A. Ulrich):	99
— Historische Chroniek (door de Redactie):	102
Excursies:	
1) Historische Kring „Het Land van Herle” naar Val-Dieu:	102
2) L.G. & O.G. naar het Land van Herve met bezoek aan de abdij van Val-Dieu:	103
Bezoeken en Ontvangsten:	
1) Hogere Landbouwschool te Ede:	103
2) Filosoficum Heerlen:	103
Chronologisch kwartaal-overzicht:	104

Aflevering 4, oktober/december.

— Keizer Valentinianus op fortinspectie te Heerlen-Coriovallum, russen 25 — 29 september 368 (door L. van Hommerich):	105
— De gevangentoren van Heerlen. Aantekeningen betreffende herstel en vernieuwing, 16e — 19e eeuw, vervolg (door N. Eussen):	112
— Herinneringen aan Buchenwald, vervolg (door J. J. Jongen):	126
— Rolduc in de 16e en 17e eeuw, vervolg (door P. J. A. M. Keyzers):	143
— Het hoofdaltaar in de kerk van Nieuwenhagen (door H. Meens):	148
— Het eerste kerkhof van Nieuwenhagen (door H. Meens):	151
— Historische Chroniek (door de Redactie):	153
Schenkingen:	
1) Doopregisters parochie Jabeek:	153
2) Archief Vendel Heerlen-kom Heerlense Burgerwacht:	153
Bezoeken:	153
Chronologisch kwartaal-overzicht:	154

INBINDEN VAN JAARGANGEN „LAND VAN HERLE” :

Lezers van ons tijdschrift, die hun jaargang(en) willen doen inbinden kunnen deze desgewenst doen toekomen aan onze drukker, afdeling Binderij, DRUKKERIJ MISSIEHUIS, te Sittard, Leyenbroekerweg 140.

Bindkosten voor gekleurd linnen band, met goudstempeling op rug, LAND VAN HERLE + jaarvermelding :

voor één jaargang   f 7.50 + retourporto

voor twee jaargangen
in één band :   f 8.50 + retourporto